

MUHBA MUSEU D'HISTÒRIA
DE BARCELONA

MUSEU D'HISTÒRIA
DE BARCELONA
MUHBA

**MUSEU D'HISTÒRIA
DE BARCELONA (MUHBA)**
Plaça del Rei, s/n.
08002 Barcelona
Tel.: 93 256 21 00
Fax: 93 315 09 57
museuhistoria@bcn.cat
www.museuhistoria.bcn.cat/quarhis

08
quarhis

QUADERNS D'ARQUEOLOGIA I HISTÒRIA DE LA CIUTAT DE BARCELONA

| BARKENO | BARCINO | BARCINONA |
| MADÏNA BARĜILÛNA | BARCELONA |

quarhis

ÈPOCA II·ANY 2012·N.08·ISSN 24555
240 PÀGINES · BARCELONA

 **Ajuntament
de Barcelona**

SUMARI

SUMARIO

SUMMARY

SOMMAIRE

9-11	PRESENTACIÓ JOAN ROCA I ALBERT
12-13	EDITORIAL JULIA BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO
16-37	BARCELONA, PORT, COSTA I COMERÇ PROPOSTA D'EVOLUCIÓ DEL FRONT MARÍTIM DE BARCELONA DURANT L'HOLOCÈ, A PARTIR DE LA INTEGRACIÓ DE DADES GEOTÈCNiques, INTERVENCIIONS ARQUEOLÒGIQUES I CRONOLOGIES ABSOLUTES RAMON JULIÀ BRUGUÉS I SANTIAGO RIERA MORA
38-52	CIRCULACIÓ AMFÒRICA AL PORT DE LA <i>BARCINO</i> TARDOANTIGA: SEGLES V A VII DC CÈSAR CARRERAS MONFORT
54-78	" <i>QUE EN ELL STARA SEGURA LA MAIOR NAU DEL MON</i> ". TRÀFIC I EVOLUCIÓ DEL PORT DE BARCELONA AL SEGLE XV MIKEL SOBERÓN RODRÍGUEZ
80-109	LES GERRES DE TRANSPORT MARÍTIM: PRODUCCIÓ I COMERÇ A BARCELONA JULIA BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO
112-129	NOTES I ESTUDIS L'OCUPACIÓ ALTMEIEVAL DE LA VILANOVA DELS ARCS VELLS VANESA TRIAY OLIVES
130-149	EL FORN DE CERÀMICA DEL CARRER DE CARDERS. UN CENTRE PRODUCTOR DEL SEGLE XIII AL <i>SUBURBIUM</i> ORIENTAL DE BARCELONA ESTEVE NADAL ROMA
150-164	NOVES DADES SOBRE LA PRODUCCIÓ DE CERÀMICA MEDIEVAL DE BARCELONA. LA CARACTERITZACIÓ ARQUEOMÈTRICA DEL TALLER DEL CARRER DE CARDERS ROBERTA DI FEBO I MARISOL MADRID I FERNÁNDEZ I CLAUDIO CAPELLI I JAUME BUXEDA I GARRIGÓS I JAVIER G. IÑÁÑEZ I ROBERTO CABELLA
166-191	LES PIPES DE CERÀMICA NO CAOLINÍTICA TROBADES A BARCELONA: PRODUCCIÓ I COMERÇ ALS SEGLES XVII-XIX JULIA BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO I NÚRIA MIRÓ I ALAIX I MIKEL SOBERÓN RODRÍGUEZ
194-197	NOTICIARI PROJECTE PREHISTÒRIA DE BARCELONA
198-199	LA PORTA DE MAR DE <i>BARCINO</i> I LES TERMES PORTUÀRIES: UN NOU ESPAI PATRIMONIAL RECUPERAT PER A LA CIUTAT
202	INTERVENIR A LA MURALLA ROMANA DE BARCELONA
200-201	VII CONGRÉS DE MUSEÏTZACIÓ DE JACIMENTS ARQUEOLÒGICS
202-203	IMPACTE TECNOLÒGIC EN EL NOU MÓN COLONIAL. ACULTURACIÓ EN ARQUEOLOGIA I ARQUEOMETRIA CERÀMICA (TECNOLONIAL)
205-206	BIBLIOGRAFIA PUBLICADA SOBRE ARQUEOLOGIA DE BARCELONA
207-215	TEXTOS EN CASTELLANO. SÍNTESIS
217-224	ENGLISH TEXT. SUMMARY
225-233	TEXTES EN FRANÇAIS. RÉSUMÉ
235-239	NORMES DE PRESENTACIÓ D'ORIGINALS A QUARHIS

LES PIPES DE CERÀMICA NO CAOLINÍTICA TROBADES A BARCELONA: PRODUCCIÓ I COMERÇ ALS SEGLES XVII-XIX

En aquest article s'hi aborda l'estudi d'un conjunt de pipes trobades a Barcelona, en què, d'entre les produccions identificades com a locals, predominen les pipes d'escudellers amb tres tipus d'acabats: coberta estannífera decorada en blau, en policromia i les vidriades en verd. També s'hi han diferenciat algunes

pipes d'oller amb la superfície vidriada en tonalitats marrons. Al marge de les produccions locals, s'hi ha pogut documentar un grup important de pipes procedents de l'àrea de Catalunya, amb Palamós com a centre productor principal, com també una gran quantitat que és poden adscriure al Mediterrani oriental. Així mateix,

s'hi han trobat atacadors, uns objectes que és relacionen amb la neteja i el manteniment de les pipes.

Paraules clau: pipa d'escudeller, pipa d'oller, pipa de Palamós, Mediterrani oriental, xibuc, atacador.

LAS PIPAS DE CERÁMICA NO CAOLINÍTICA HALLADAS EN BARCELONA: PRODUCCIÓN Y COMERCIO EN LOS SIGLOS XVII-XIX

En este artículo se aborda el estudio de un conjunto de pipas halladas en Barcelona, identificándose producciones locales, entre las que predominan las pipas de *escudellers* con tres tipos de acabado: cubierta estannífera decorada en azul, en policromía y vidriadas en verde. También se han diferenciado las pipas de *oller* con la superficie

vidriada en tonalidades marrones. Al margen de las producciones locales, se ha podido documentar un importante grupo de pipas pertenecientes al área de Cataluña, con Palamós como centro productor principal, así como una gran cantidad de pipas que se pueden adscribir al Mediterráneo oriental. Asimismo, se presentan atacadores, objetos

relacionados con la limpieza y el mantenimiento de las mismas.

Palabras clave: pipa de *escudeller*, pipa de *oller*, pipa de Palamós, Mediterráneo oriental, chibouk, atacador.

THE NON-KAOLINITIC CLAY PIPES FOUND IN BARCELONA: PRODUCTION AND TRADE IN THE 17TH TO 19TH CENTURIES

In this article we are dealing with the study of a set of pipes found in Barcelona, identifying local pieces, predominantly the *pipes d'escudeller*. These feature three types of finishes: tin-glazed cover decorated in blue, polychrome, and green glazed surfaces. There are also pipes with a glazed surface in brown tones known as *pipes d'oller*. Apart from the locally

manufactured pieces, we have been able to document a notable set of pipes from the area of Catalonia, with Palamós as the main manufacturing centre, as well as a large number of pipes which can be attributed to the Eastern Mediterranean. The study also refers to tampers, objects for their cleaning and maintenance.

Key words: *pipes d'escudeller*, *pipes d'oller*, pipes from Palamós, Eastern Mediterranean, chibouk, tamper.

LES PIPES EN CÉRAMIQUE NON-KAOLINIQUE TROUVÉES À BARCELONE : PRODUCTION ET COMMERCE DU XVIIe AU XIXe SIÈCLES

Nous abordons dans cet article l'étude d'un groupe de pipes trouvées à Barcelone, identifiées comme étant de production locale parmi lesquelles les pipes de vaisselier (*escudellers*) dominant avec trois types de finitions : recouvertes d'une décoration bleue stannifère, polychromes et les pipes vitrifiées en vert. Il existe également des pipes de potier (*ollers*) dont la

surface est vitrée dans des tons de marrons. En marge des productions locales, on a pu documenter un groupe important de pipes appartenant à la zone de la Catalogne, avec Palamós comme principal centre de production, ainsi qu'une grande quantité de pipes que l'on peut attribuer à la Méditerranée orientale. On trouve aussi des bourre-pipes, des objets

servant à leur nettoyage et à leur entretien.

Mots clé : pipe de vaisselier (*escudeller*), pipe de potier (*oller*), pipe de Palamós, Méditerranée orientale, chibouk, bourre-pipe.

Les intervencions arqueològiques dutes a terme a Barcelona els darrers anys han posat de manifest l'existència d'una gran quantitat de pipes, però totes romanen inèdites, la qual cosa suposa una dificultat afegida a l'hora d'abordar estudis com el que ens ocupa. L'any 2008 vam dur a terme un primer treball sobre les pipes de caolí localitzades en nivells del jaciment del mercat del Born, que van de finals del segle XVI a principis del segle XVIII, unes pipes que procedien principalment d'Holanda, seguides, en menor quantitat, de les angleses (Beltrán de Heredia, Miró, 2008). El conjunt, molt nombrós –de prop de 8.000 fragments–, ha permès d'identificar 96 tallers. Gouda n'era el principal focus productor d'Holanda, mentre que Bristol i Londres sembla que eren els centres anglesos que n'exportaven a Barcelona.

A més de les pipes de caolí, arribaven a la nostra ciutat pipes d'argila no caolinítica, els paral·lels de les quals, a grans trets, ens porten al Mediterrani oriental, en concret a l'extensa zona sota la dominació de l'Imperi Otomà¹. Aquestes últimes tenen una presència més gran a partir del segle XVIII, moment en què les peces de caolí holandeses i angleses tendeixen a desaparèixer dels registres arqueològics, o bé s'hi troben de manera residual. La rarificació del caolí sembla relacionar-se amb els canvis políticoeconòmics que van tenir lloc després de la Guerra de Successió. La interrupció, o almenys la interferència, de l'eix Barcelona-Holanda, com a conseqüència de la derrota del bàndol austriacista, que incloïa els principals països productors de pipes de caolí, hauria provocat una sèrie de canvis en l'organització i l'estructura comercial que, tal com s'intenta argumentar en aquest text, són susceptibles de ser detectats al registre material a través d'uns elements *a priori* tan anecdòtics i quotidians com les pipes. L'adscripció de bona part del conjunt estudiat a l'àrea oriental del Mediterrani cal que sigui matisada. En primer lloc, la bibliografia disponible, a més d'escassa, tot sovint no presenta el mínim rigor metodològic desitjable. En la

seva majoria es tracta d'estudis molt allunyats de la pràctica arqueològica, cosa que no fa possible una classificació rigorosa de les peces. Per això, i a l'espera de futures aportacions, s'ha optat per classificar-les sota un criteri d'estil que, malgrat la vaguetat, permet classificar amb un cert ordre la gran varietat formal de pipes. Tot i així, moltes de les peces recuperades a les diferents intervencions arqueològiques de la ciutat són de difícil adscripció geogràfica i la falta d'estudis de referència impedeix, ara per ara, anar més enllà.

Un cas diferent el constitueixen les nombroses produccions que, gràcies a les seves característiques tècniques i compositives, es poden identificar com a locals i que fins ara també eren desconegudes. Predominen les pipes vidriades en verd i destaquen les policromes, que segueixen els corrents estètics de la vaixel·la del moment. En aquest treball abordem l'estudi de 184 exemplars², dels quals pràcticament la meitat són produccions de l'àrea catalana, fonamentalment de Barcelona, però també n'hi ha de Palamós, mentre que l'altra meitat són atribuïbles principalment al Mediterrani oriental (fig. 1).

Barcelona: pipes de producció local

A Barcelona, l'elaboració de pipes mostra una diversitat de formes i produccions força important. S'hi han localitzat exemplars de ceràmica amb coberta estannífera decorada en policromia, amb unes característiques tècniques i estètiques perfectament emparentables amb les produccions de vaixel·la catalana de l'època, i també pipes vidriades en color verd o marró, amb una decoració feta amb motllo.

1. PIPES D'ESCUDELLERS

Per les fonts documentals sabem que a les vint drogueries que entre el 1607 i el 1712 es registren a la ciutat de Barcelona s'hi venien 57 tipus diferents de tabac i una sèrie de pipes anomenades pipa anglesa curta, pipa blanca, pipa curta, pipa de guix, pipa de guix xica i pipa dels escudellers (Garcia Espuche, 2010). Les pipes d'escude-

*Museu d'Història de Barcelona. jbeltran@bcn.cat

**Museu d'Història de Barcelona. nmiro@bcn.cat

***CODEX, Arqueologia i Patrimoni. mikelsoberon@yahoo.es

1. L'any 2010 donàvem a conèixer la presència de pipes d'argila no caolinítica a Barcelona en el marc de la 26th Académie Internationale de la Pipe-Conference, celebrada entre els dies 3 i 5 de novembre a Grasse (França) (Beltrán de Heredia, Miró, Soberón, en premsa).

2. Les pipes procedeixen de 28 intervencions arqueològiques realitzades a la ciutat de Barcelona. La majoria provenen del mercat del Born i del seu entorn, com també de les excavacions de la plaça de Pau Vila, on s'ubicava el port de la Barcelona medieval i moderna.

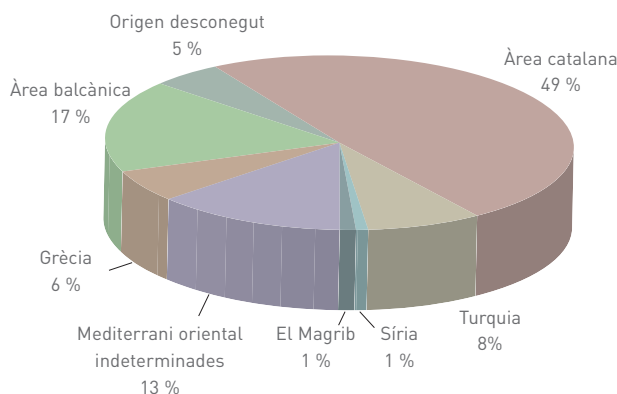

Figura 1
Quadre amb els percentatges dels diversos orígens de les pipes trobades a Barcelona.

llers eren sens dubte les que feien els ollers especialitzats en vaixel·la fina de taula (obra d'argiles blanques amb coberta d'estany), gremi que té l'origen a la nostra ciutat a l'any 1530 (fig. 2, quadern a color).

Grup 1.1. Pipes policromes

Segle XVII-primera meitat del segle XVIII

Les pipes policromes presenten una decoració en blau, marró i groc sobre fons blanc. Es tracta de peces amb motius molt senzills de caràcter floral/vegetal. Presenten un perfil en angle recte amb algunes variacions al taló³: hi ha exemplars amb el taló prominent (l'àm. 2, fig. 1) i d'altres amb una base totalment plana per assentar la peça amb facilitat (l'àm. 2, fig. 2-3). Totes tenen unes parets gruixudes que els confereixen un aspecte robust. En destaquen dues amb un dibuix al fornec amb la forma d'un cap d'home amb bigoti (l'àm. 2, fig. 3; l'àm. 16, fig. 1, quadern a color)⁴. La datació d'aquests exemplars es

pot establir entre principis del segle XVII i mitjan segle XVIII.

Grup 1.2. Pipa decorada en blau

Mitjan segle XVIII

Se n'ha trobat una sola pipa que presenta un perfil en angle agut que recorda les formes d'estil balcànic. La decoració, en blau sobre blanc estannífer, comprèn un pomell floral al centre de la part davantera de la peça, com també sanefes geomètricovegetals a la part superior del fornec i a l'embocadura, que recorden les ceràmiques d'influència francesa. El vidriat està molt craquelat. La datació de la peça es pot establir a mitjan segle XVIII (l'àm. 2, fig. 4).

Grup 2. Pipes vidriades

Les pipes vidriades en color verd són les més nombroses, en total se n'han documentat 40 exemplars. La cassolleta i l'embocadura formen sempre un angle de 90° i presenten diferents models decoratius a partir dels quals se'n poden establir sis variants.

Grup 2.1. Pipes vidriades en forma de bota

Segle XVII

Es tracta de pipes amb la cassolleta en forma de bota i vidriades en verd oliva clar. Presenten una xemeneia alta i un taló prominent (1,8 cm de diàmetre), amb una base ampla i plana i una canya llarga de parets gruixudes. Són força robustes, i les seves mides generals estan entre els 4,5 cm d'altura i els 7 cm de longitud. En un dels casos la canya sembla retallada, com si es tractés d'un aprofitament de la peça després d'haver-se trencat. La datació es pot fixar en el segle XVII (l'àm. 3, fig. 1-2).

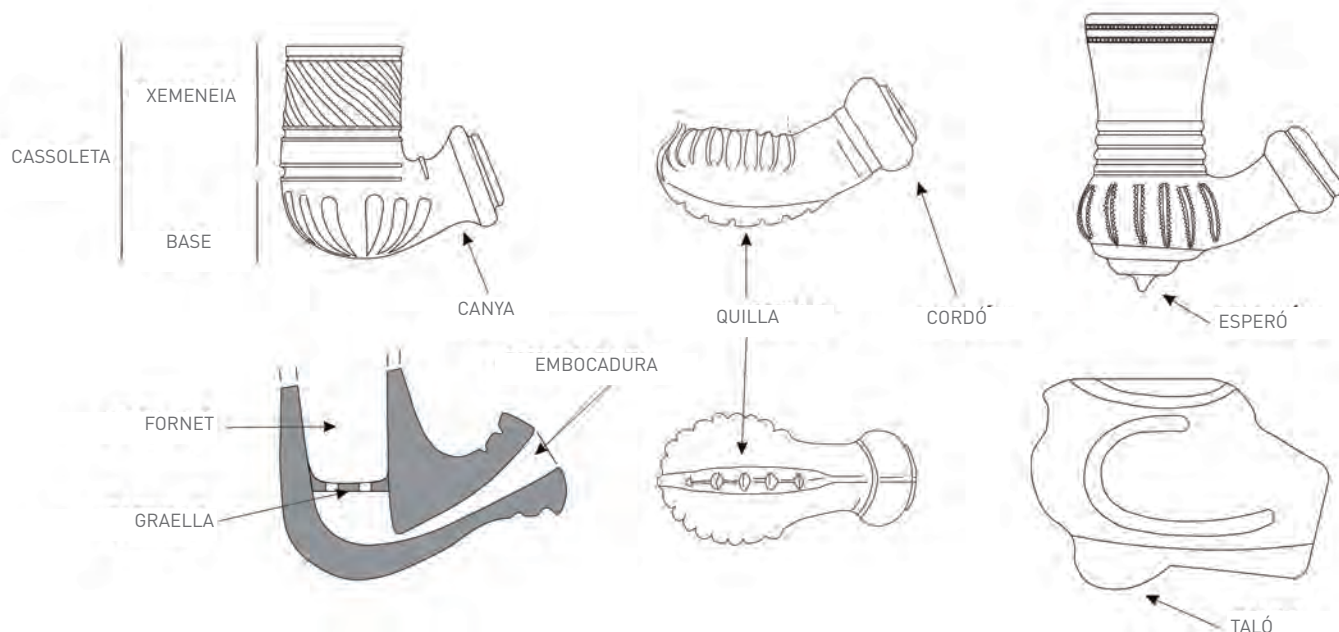
Grup 2.2. Pipes vidriades en forma de buc de vaixel·la

Segona meitat del segle XVII-principis del segle XVIII

Aquest tipus de pipes és el més nombrós, amb 24 exemplars estudiats. Vidriades en un color verd no uniforme,

³. Tota la nomenclatura referent a les parts d'una pipa es pot veure a la làmina 1.

⁴. Agraïm a Noemí Nebot i a Gemma Busqué, directores de la intervenció del CEIP Baixeras, haver-nos facilitat l'accés als materials que encara es troben en fase d'estudi.

Làmina 1

Nomenclatura referent a les parts d'una pipa.

amb tonalitats que van del verd oliva al verd turquesa, presenten unes motlures pronunciades a tots dos costats de la cassoleta i una base arrodonida en forma de quilla, una estructura que recorda el buc d'un vaixell. Junt a l'embocadura la majoria hi tenen un cordó helicoidal decoratiu. Els contextos arqueològics en què apareixen es poden fixar entre la segona meitat del segle XVII i principis del segle XVIII. Les mides de les pipes són força estàndard, uns 3,5 cm d'altura i 5 cm de longitud (lâm. 3, fig. 3-10; lâm. 4, fig. 1-3).

Fora de Barcelona tenim notícia d'un grup de pipes de les mateixes característiques, localitzat en un context de la primera meitat del segle XVII, a les excavacions d'un raval almohade de Llorca (Múrcia) (Martínez, Ponce, 1991). Si bé la datació que es proposa és de la primera meitat del segle XVII, la presència d'una moneda de Felip IV, emissió del 1664, en el mateix context en què apareixen aconsella fer-ho a l'últim terç del segle, una data que, d'altra banda, concorda millor amb els contextos que proporcionen les excavacions a Barcelona.

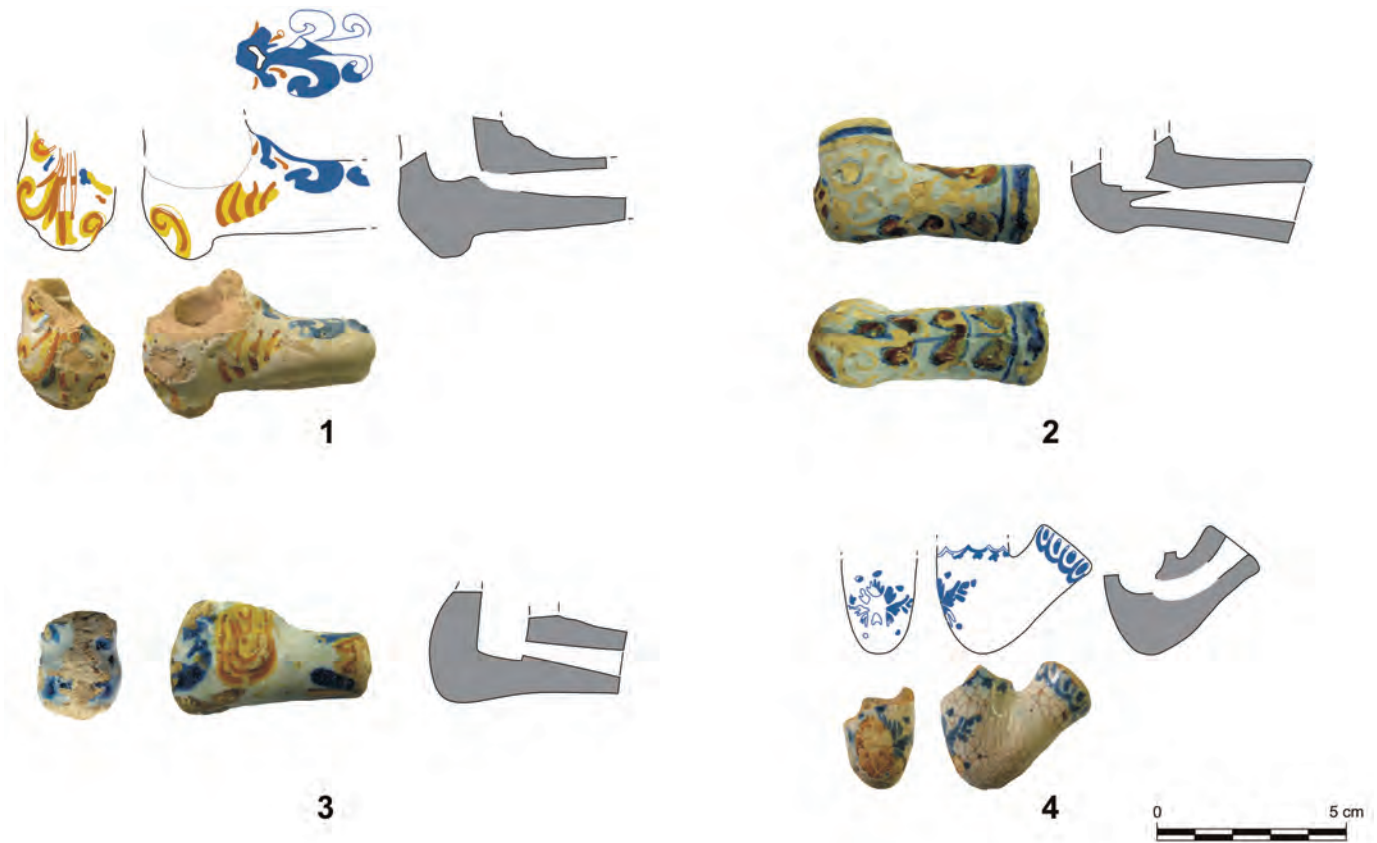
També se n'han documentat a Almeria (Marinetto, 1993), a la ciutadella de Roses (Alt Empordà, Girona)⁵ i al castell de Cornellà (Baix Llobregat, Barcelona) en un context dels segles XVI-XVII⁶.

Grup 2.3. Pipes vidriades de cassoleta amb gallons Segona meitat del segle XVII- tercer quart del segle XVIII

Es caracteritzen per presentar una cassoleta totalment motllurada amb gallons i rematada amb un petit taló. Com en el cas anterior, un cordó helicoidal decoratiu es

5. El Museu d'Història de la Ciutadella de Roses conserva un interessant conjunt de pipes encara inèdit. En relació amb els contextos arqueològics, es tracta de peces localitzades fora de context o en contextos poc precisos. Volem agrair a Anna Maria Puig, conservadora del Museu d'Història de la Ciutadella de Roses, totes les facilitats que ens ha donat per a la consulta de la col·lecció del museu.

6. Agraïm a Magí Miret, arqueòleg territorial de la Generalitat de Catalunya, la informació facilitada.

Làmina 2

Pipes d'escudellers: 1-3. Pipes policromes; 4. Pipa decorada en blau. (Dibuix: Esther Albiol i Míriam Esqué-MUHBA).

disposa junt a l'embocadura. Aquest tipus de pipa es localitza als contextos arqueològics de la nostra ciutat a partir de la segona meitat del segle XVII i fins al tercer quart del segle XVIII. Se'n coneix un paral·lel a la ciutadella de Roses (làm. 4, fig. 4-6).

Grup 2.4. Pipes vidriades decorades amb rosetes laterals

Finals del segle XVII-principis del segle XVIII

Presenten la cassoleta decorada amb una roseta de vuit pètals a cada banda. Fins ara només se n'ha localitzat un exemplar, tot i que pensem que la dada és del tot aleatòria i únicament es deu a la manca d'estudis. El seu context es pot establir cap a finals del segle XVII-principis del XVIII (làm. 4, fig. 7).

Grup 2.5. Pipes vidriades en forma de cap humà

Primera meitat del segle XVII-principis del segle XVIII

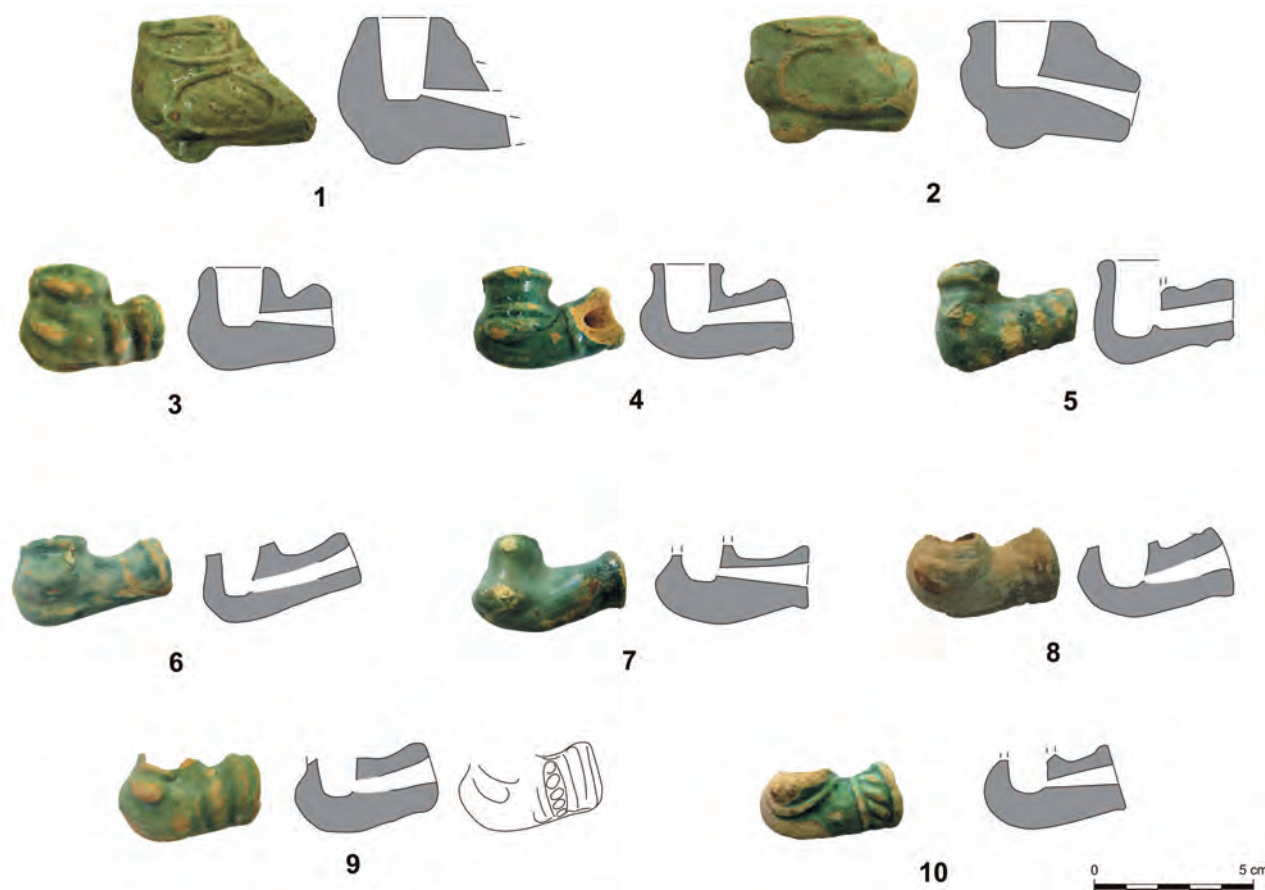
Presenten la cassoleta en forma de cap humà i la canya decorada en sentit helicoidal. Se n'han trobat paral·lels a

la ciutadella de Roses. Tret d'un exemplar aparegut en un context de la primera meitat del segle XVII, la resta es localitzen a nivells que es poden adscriure als primers anys del segle XVIII (làm. 4, fig. 8-9).

Grup 2.6. Pipes vidriades de motius difusos

Segona meitat del segle XVII

Dues de les pipes estudiades presenten una decoració motllurada d'escàs relleu que genera uns motius difusos no definits. Potser el tret més característic d'aquestes pipes és la presència de dos petits estrangulaments a la canya. La seva datació es pot fixar a la segona meitat del segle XVII (làm. 5, fig. 1).

2. PIPES DE CERÀMICA VIDRIADA OBRA D'OLLER

Malgrat que la documentació escrita no ens parla de pipes d'oller, els ollers⁷, terrissaires especialitzats en obra de cuina vidriada, van produir, sens dubte, pipes com les que aquí presentem.

Es tracta de pipes vidriades en color marró que presenten unes pastes rogenques típiques de les produccions d'obra comuna local i pròpia d'aquest sector de la producció terrissaire barcelonina (fig. 3, quadern a color).

És un grup poc nombrós (13 exemplars) i molt heterogeni. Els motllos emprats reproduïxen motius que hem vist a les pipes de factura més fina (obra d'escudeller) que tot just acabem de descriure, cassoletes amb gallons

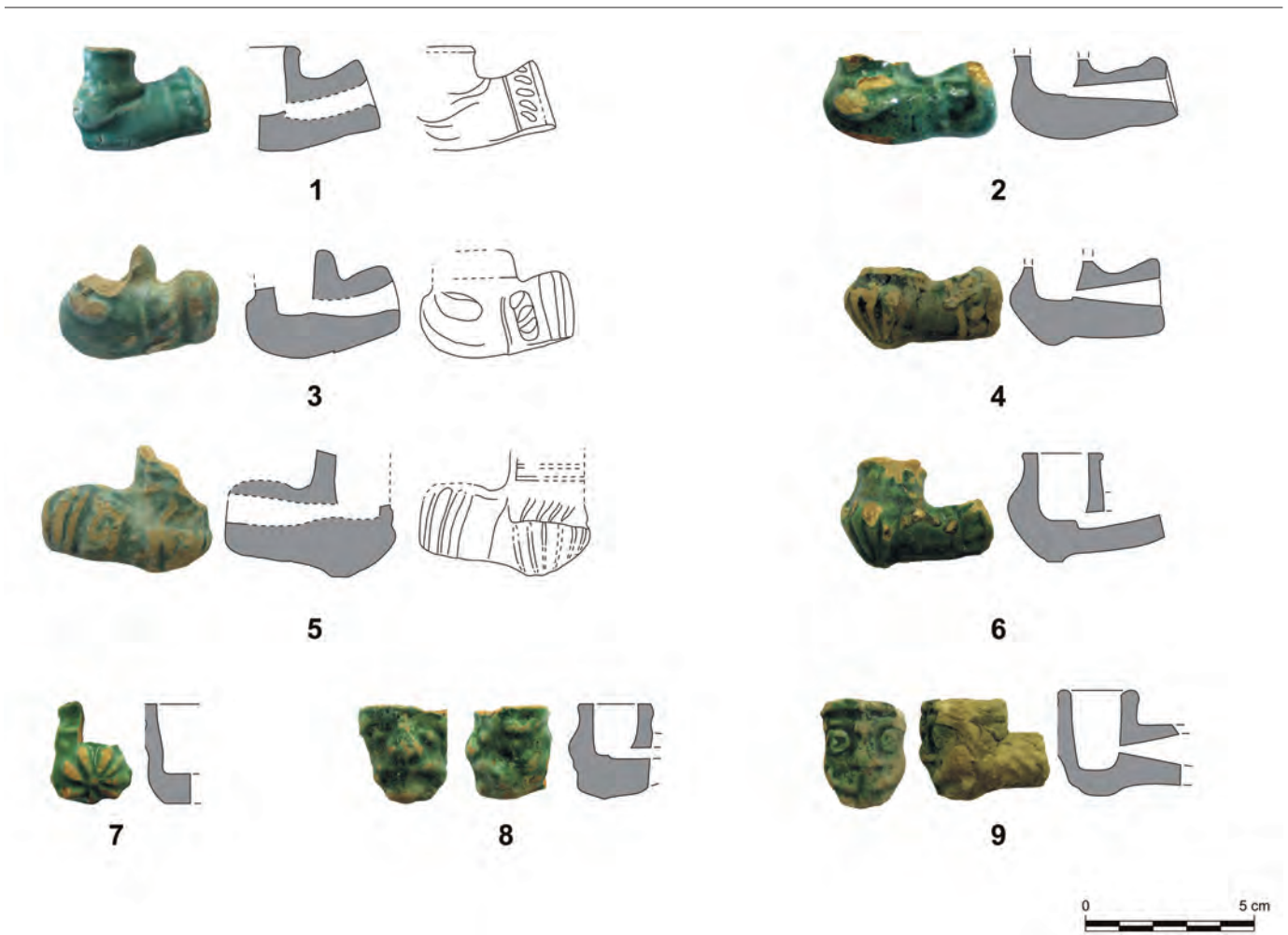
Làmina 3

Pipes d'escudellers: 1-2. Pipes vidriades en forma de bota; 3-10. Pipes vidriades en forma de buc de vaixell.

(Dibuix: Esther Albiol i Míriam Esqué-MUHBA).

(làm. 5, fig. 2-3; làm. 16, fig. 2, quadern a color) o en forma de cap humà (làm. 5, fig. 4), costelles i nervadures diverses (làm. 5, fig. 6). També hi ha exemplars que presenten una decoració a base de puntejats (làm. 5, fig. 7). En general, es pot dir que les pipes destaquen per

7. S'utilitza el terme oller atès que les olles eren una de les principals formes que es feien en aquests tallers.

una factura de poca qualitat. Només una peça s'allunya de les formes habituals exposades fins ara, i presenta una xemeneia cilíndrica i alta i una base arrodonida amb quilla; a més, el perfil forma un angle de 45° i no l'angle recte que és habitual a les produccions locals (l'àm. 5, fig. 5). Tot i així, la pasta d'aquesta peça apunta igualment a una producció de Barcelona i la seva datació es pot fixar cap a mitjan segle XVIII. Tenim referència d'aquest tipus de peces fora de Barcelona, en uns exemplars localitzats a Villefranche-sur-Mer (Niça, França)⁸, el context general dels quals es pot fixar als segles XVII-XVIII.

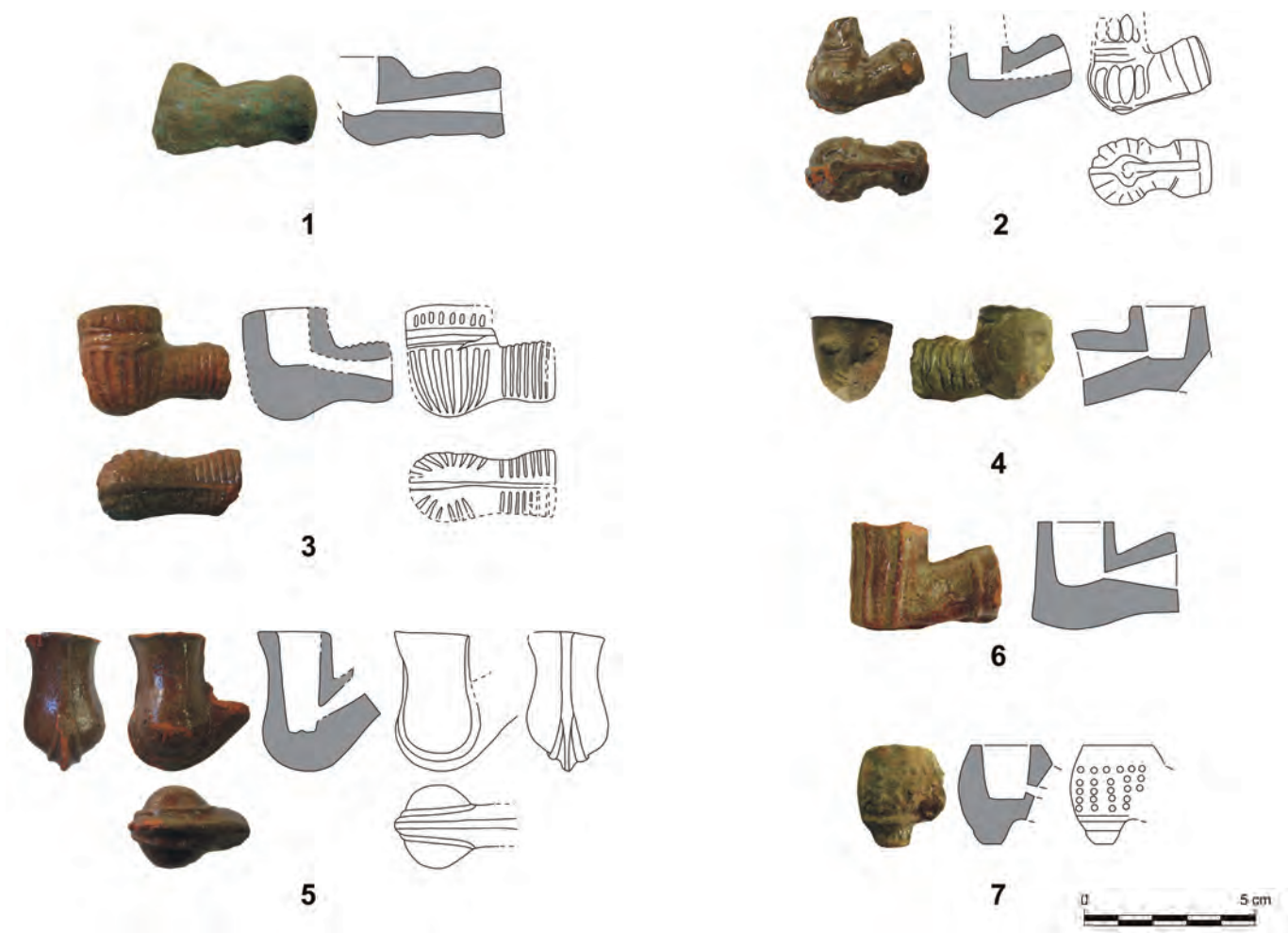
Làmina 4

Pipes d'escudellers: 1-3. Pipes vidriades en forma de buc de vaixell; 4-6. Pipes vidriades de cassola amb gallons; 7. Pipa vidriada decorada amb rosetes laterals; 8-9. Pipes vidriades en forma de cap humà.

(Dibuix: Esther Albiol i Míriam Esqué-MUHBA).

També s'han documentat algunes pipes d'aquest grup al castell de Cava (l'Alt Urgell, Lleida) (Santanach *et alii*, 1992: 26) i a la ciutadella de Roses, entre les quals desta-

8. Les pipes són encara inèdites i en aquests moments estan en curs d'estudi. Agraïm a Lucy Vallauri, del LA3M Laboratoire d'Archéologie Médiévale et Moderne en Méditerranée, Université de Provence CNRS, haver-nos facilitat aquesta informació. Per al context del jaciment es pot consultar Amouric, Dulière, Richez, Vallauri, 2002: pp. 153-157.

quen les peces decorades amb puntejats, amb caps humans i algunes que imiten les formes orientals amb acabat vidriat.

Les pipes de Palamós (el Baix Empordà, Girona)⁹

A partir del segon quart o mitjan segle XVIII es detecta una presència poc significativa de pipes vidriades de producció local a les excavacions de la ciutat i una nul·la o molt escassa presència de pipes de caolí. Pel contrari, comencen a aparèixer exemplars produïts a Palamós

Làmina 5

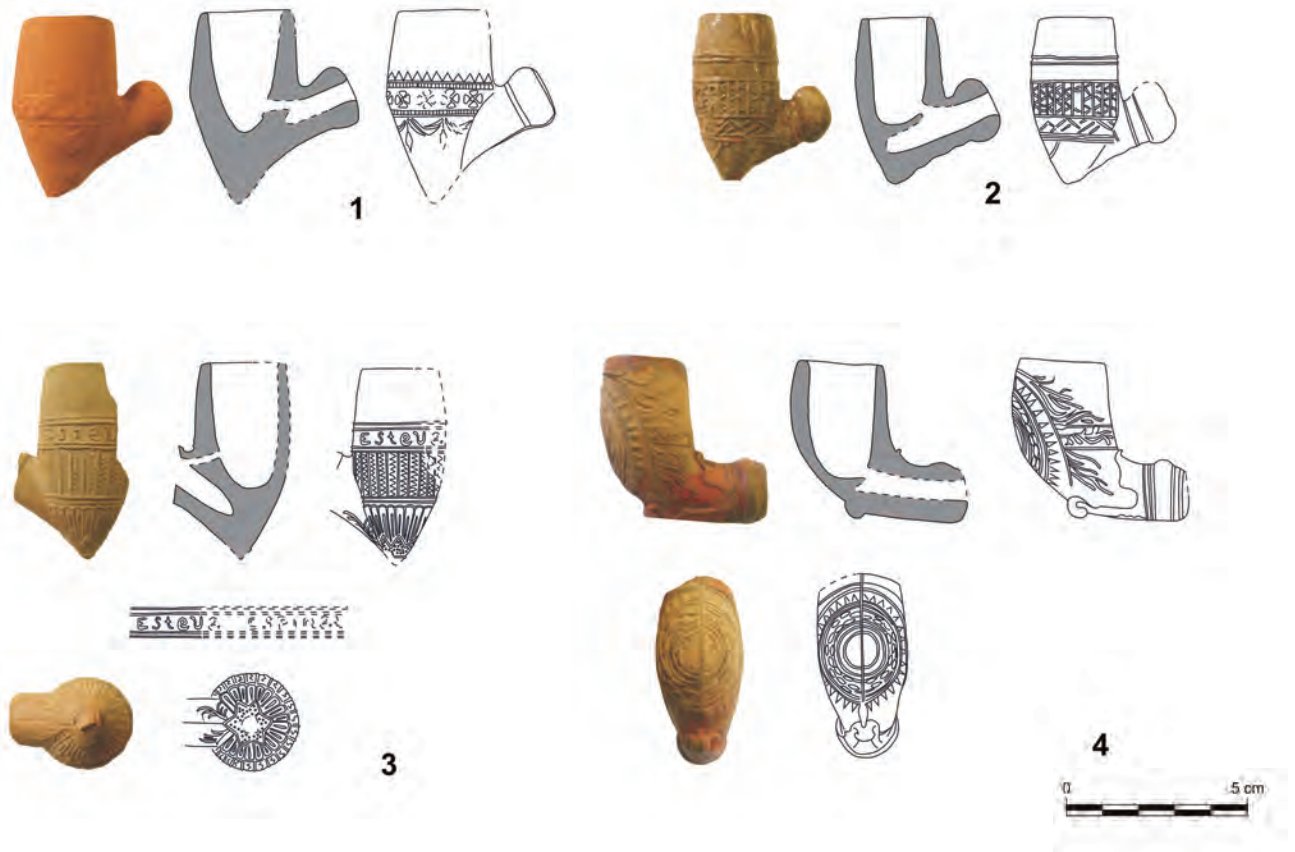
Pipes d'escudellers: 1. Pipa vidriada amb motiu difús.

Pipes de ceràmica vidriada obra d'otter (2-7).

(Dibuix: Esther Albiol i Míriam Esqué-MUHBA).

(AAVV, 1996; Rosal, 1998), el centre més important de Catalunya a partir de mitjan segle XVIII (fig. 4, quadern a color). Al segle XIX la localitat era famosa, entre altres

9. Volem agrair a Núria Teno, conservadora del Museu de la Pesca de Palamós, totes les facilitats que ens ha donat per a la consulta de la col·lecció del museu, com també de la documentació relacionada.

Làmina 6
Pipes de Palamós (1-4).
 (Dibuix: Esther Albiol i Míriam Esqué-MUHBA).

coses, per la producció de pipes¹⁰, les quals van tenir una gran difusió a tot Catalunya. Se'n coneixen exemplars a la ciutadella de Roses, a les illes d'Eivissa i Formentera (Madrid, Torres, 2006), a Marsella¹¹ i a Bellegarde (Languedoc-Rosselló, França) (Raphaël, Kügler, 2005) i a Ceuta (Gosse, 2007); també van arribar a llocs molt més llunyans, com Cuba¹². Sens dubte, el mapa de troballes és molt més extens, però la falta de publicacions impedeix aportar-ne més dades. El desconeixement d'aquestes produccions va fer que durant molt de temps fossin considerades com a romanes, tal com ha passat, per exemple, amb les trobades al poblat de la Torre dels Encantats d'Arenys de Mar (Pons Guri, 1954) i a Mataró (Ribas, 1964) (el Maresme, Barcelona), a Vilanova i la Geltrú (el Garraf, Barcelona) (Bellmunt, 1962) i a Empúries (l'Alt

Empordà, Girona) (Esteve, 1974). També s'han trobat pipes de Palamós a excavacions de Sant Boi del Llobregat (el Baix Llobregat, Barcelona)¹³.

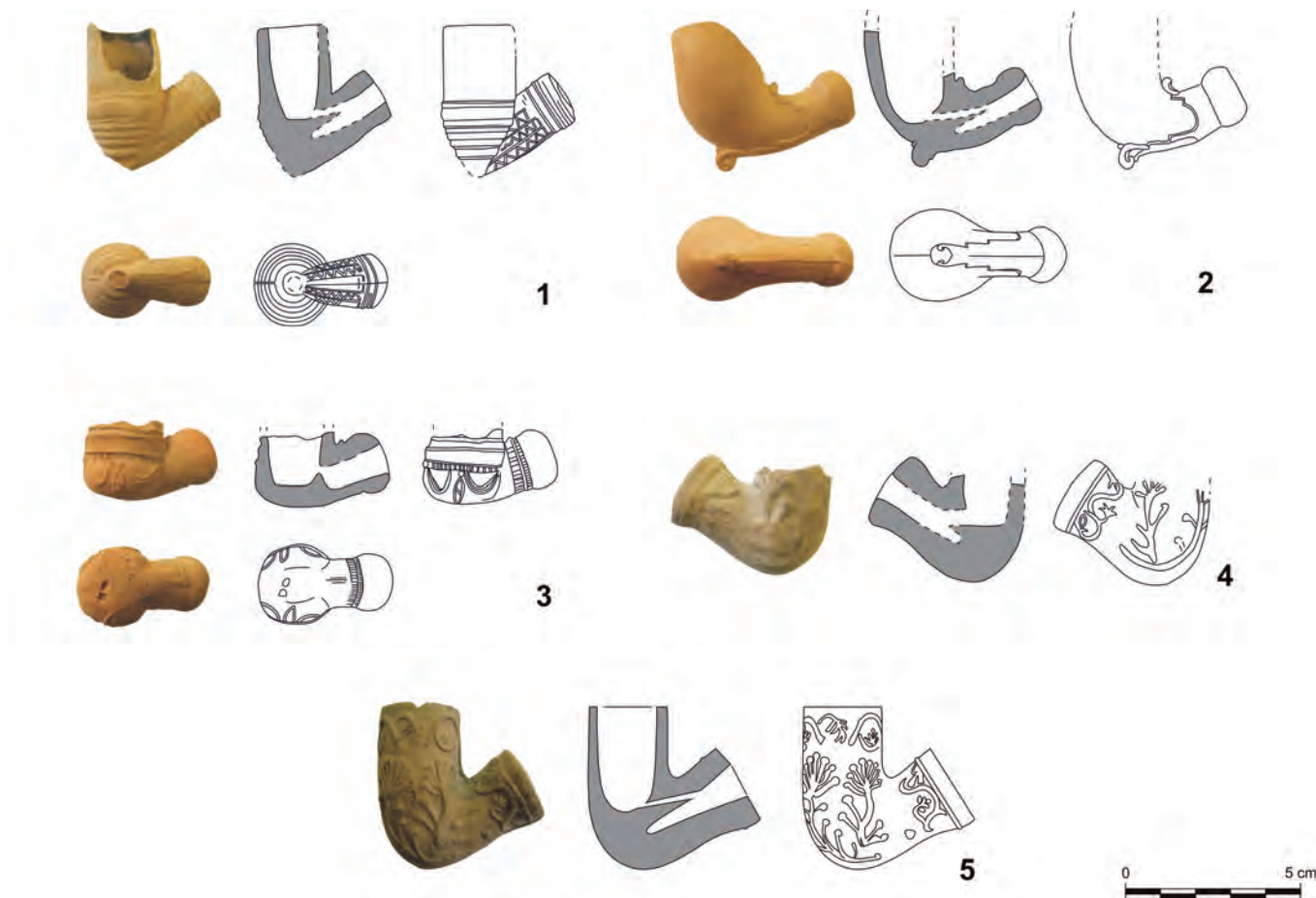
El perfil de la pipa presenta un taló apuntat, molt característic, rematat amb una petita bola, i una decoració a base de franges, amb motius geomètrics i cortinatges.

10. "Se dedicaban sus habitantes a la fabricación de tapones de corcho, las pipas de barro para fumar, la construcción de barcos...". *Diccionario Gráfico Universal*, vol. VII, 1832. Barcelona.

11. Comunicació oral de Véronique Abel, del Centre Archéologique de Marseille.

12. Informe inèdit d'Adrián Álvarez Chávez, arqueòleg del Museo El Morillo (Matanzas). Agraïm al Museu de la Pesca de Palamós haver-nos permès accedir a aquest material.

13. Agraïm a Magí Miret i a Maria Lledó Barreda, directora del Museu de Sant Boi, la informació facilitada.

Normalment, en una de les franges s'hi posava el nom del fabricant. També hi ha fornets amb motius circulars, que formen una mena de medalló central, on es posava el nom, igualment, entre les franges circulars (lâm. 6, fig. 4; lâm. 7, fig. 1-4). Al Museu de la Pesca de Palamós es conserva un motlle de metall per a la fabricació de pipes (Esteve, 1974: 318).

Es coneixen els tallers de Juan Castella i Esteve Espinet gràcies a la llegenda que apareix a la vora de la cassoleta d'algunes pipes: *de Palamos en Cataluña, fca de Juan Castella* o *Palamos en Cataluña, fca de Esteve Espinet* (Saladich, 2006: 59-60). A Barcelona s'han trobat exem-

Làmina 7
Pipes de Palamós (1-3); 4-5. Pipes de possible producció menorquina.
(Dibuix: Esther Albiol i Míriam Esqué-MUHBA).

plars d'Esteve Espinet (lâm. 6, fig. 3). Cal destacar un exemplar vidriat en verd, amb una aparença formal similar a les produccions de Palamós, però amb algunes

característiques que fan pensar més en una imitació barcelonina (lâm. 6, fig. 2). Els contextos arqueològics de les pipes de Palamós (uns 23 exemplars estudiats) a la ciutat de Barcelona se situen entre finals del segle XVIII i mitjan segle XIX.

Possibles pipes de Menorca (Illes Balears)

En un context arqueològic de la segona meitat del segle XVIII i principis del segle XIX se n'han localitzat dos exemplars de ceràmica sense vidriar que presenten una decoració de tipus vegetal, motius de palma disposats en sentit vertical o en roleus junt a l'embocadura. Els paral·lels d'aquestes peces els trobem a Menorca, tal com podem veure en els exemplars localitzats a les excavacions de Sa Raval des Castell datats al segle XVIII (AAVV, 2006). La seva procedència no és segura, atès que només es té notícia de la referència esmentada, però sembla que eren els gerrers¹⁴ de Menorca, terrissaires especialitzats en l'obra no vidriada, els que les elaboraven. Aquestes pipes es van continuar fent durant tot el segle XIX (lâm. 7, fig. 4-5).

Les pipes del Mediterrani oriental a Barcelona

La seva presència, fonamentalment durant el segle XVIII, respondria en bona mesura a dos factors. En primer lloc, a la més que probable pèrdua del mercat català per part dels productors de pipes holandesos i anglesos després de la Guerra de Successió (1701-1714) que hauria portat a la substitució de les pipes de caolí per les pipes elaborades per artesans locals, i n'és una bona mostra el conjunt analitzat en els apartats precedents. En segon lloc, a l'impuls donat a la indústria tèxtil per part de la nova dinastia borbònica, en bona part alimentat pel tràfic creixent de cotó otomà, que hauria afavorit l'arribada d'altres productes orientals, entre els quals les pipes, que, tot i que de forma minoritària, ja eren presents als últims anys del segle XVII. En tot cas, no es tracta, a jutjar per la gran varietat de formes i tipus, d'una entrada organitzada per partides, tal com passava amb les pipes de caolí (Garcia

Espuche, 2008), sinó que més aviat respondrien a un tràfic irregular, possiblement vinculat a l'ús personal de la marineria o a la seva pacotilla¹⁵.

Si bé falten estudis arqueomètrics o seriacions tipològiques fidedignes, el context històric de les troballes i alguns paral·lels arqueològics permeten almenys situar l'origen d'aquestes peces al Mediterrani oriental (fig. 5, quadern a color). Tal com s'assenyalava en la introducció, s'ha optat per una classificació per estils, tot seguint, sobretot, el treball de Philip Gosse (2007), i que en cap cas s'ha d'interpretar com una adscripció fixa a l'origen de les peces, sinó més aviat com a variants formals dins de l'extens marc geopolític de l'Imperi Otomà.

Tal com veurem a continuació i al marge dels diferents estils ressenyats, la gran majoria de paral·lels es localitzen a Marsella i a Malta, fet que no és en absolut fortuït. Durant el segle XVIII aquests dos enclavaments van actuar principalment com a centres redistribuidors del cotó otomà que entrava a Catalunya, un cop passat el període obligatori de quarantena en els llatzerets de tots dos ports¹⁶. D'altra banda, la desaparició d'aquest tipus de pipa en els contextos arqueològics de Barcelona, a partir de mitjan segle XVIII, coincideix amb els intents de la corona espanyola de promocionar el tràfic cotoner americà (Thomson, 2008), fet que ens dóna un marc històric molt clar tant pel que fa a la seva presència a la nostra ciutat com per a la seva desaparició.

1. PIPES D'ESTIL GREC

Les pipes que s'inclouen en aquest epígraf, un total de dotze, presenten en la seva majoria cassolotes de forma esfèrica amb xemeneies cilíndriques i habitualment curtes. Destaca la presència en totes les peces d'una quilla més o menys marcada.

1.1. Pipes de marcat estil grec

Finals del segle XVII-principis del segle XVIII

La majoria tenen la base esfèrica, més o menys desenvolupada, sempre amb una quilla, normalment delimitada

14. S'utilitza el terme gerrer atès que les gerres eren una de les principals formes que es feien en aquests tallers.

15. En aquest sentit cal destacar que gairebé la totalitat de les troballes a la ciutat de Barcelona es localitzen a zones de marcat caràcter portuari i mariner. Destaca també que no apareguin com a part de la càrrega dels diferents viatges, tal com es comprova en el detallat estudi de Martín Corrales, E. 2001. *Comercio de Cataluña con el Mediterráneo musulmán (siglos XVI-XVIII). El comercio con los enemigos de la fe*, Edicions Bellaterra, Barcelona.

16. Sobre la falta d'un llatzeret a Barcelona i les modalitats d'aquest comerç, vegeu Martín Corrales, E. 2001.

per incisions fetes amb rodeta, i xemeneies, en els casos conservats més aviat curtes. Les pastes són gairebé sempre negres (làm. 8, fig. 2-3), excepte en dues que presenten tons ocres o groguencs (làm. 8, fig. 1; làm. 16, fig. 3, quadern a color). Les intervencions arqueològiques han aportat fins ara 8 exemplars d'aquest tipus.

Les decoracions més freqüents són fetes amb motllo, amb la impressió a la base de la peça d'una sèrie de costelles verticals, encara que també se'n documenten de fetes mitjançant la incisió amb ganivet (làm. 8, fig. 1; làm. 16, fig. 3, quadern a color). Igualment amb motllo, es realitzen alguns frisos de motius geomètrics, amb ara-

Làmina 8

Pipes d'estil grec (1-5): 4-5. Pipes amb quilla foradada. **Pipes d'estil balcànic:** 6. Pipa amb cassoleta i embocadura en angle agut. (Dibuix: Esther Albiol i Míriam Esqué-MUHBA).

bescs romboidals i punts (làm. 8, fig. 3). En alguns casos, presenten la impressió de motius estampillats força simples, com el·lipses amb un cercle central o ziga-zagues

verticals. Coneixem peces similars en excavacions d'Atenes i Corint (Robinson, 1985), del castell de Chlemoutsi (Grècia)¹⁷ o de Pomègues (Marsella) (Gosse, 2007) i de Malta (Wood, 1998).

La cronologia que aporten els contextos de la ciutat de Barcelona situa aquestes pipes entre finals del segle XVII i el primer terç del segle XVIII.

1.2. Tipus pròxims als grecs

Finals del segle XVII-principis del segle XVIII

En aquest epígraf s'hi inclouen algunes peces que mostren notables semblances amb les anteriors i alhora aspectes que generen dubtes sobre la seva atribució concreta. Es tracta de tres pipes de pastes de colors marrons i grisos amb una quilla perforada molt prominent (lâm. 8, fig. 4-5). La pipa més completa mostra una decoració estampillada amb motius ovalats i un cercle interior que també trobem en el conjunt descrit prèviament.

A l'illa de Malta s'hi han trobat algunes peces de característiques similars (Wood, 1998). Els contextos en què apareixen aquestes peces estan datats, com els anteriors, entre finals del segle XVII i principis del segle XVIII.

Cal esmentar, per últim, una pipa de mida gran, amb la base esfèrica decorada amb costelles i que està aplatada a causa d'un moldejat bastant groller. Aquestes característiques la podrien adscriure a l'estil grec, malgrat que en aquest cas la cronologia és excepcionalment tardana i se situa entre els últims anys del segle XVIII i els primers del segle XIX.

2. PIPES D'ESTIL BALCÀNIC

Hem considerat pipes d'estil balcànic les que tenen una pasta dura i molt depurada, normalment de color entre gris i negre. També hi ha alguns exemplars amb pasta ocre, però en menor quantitat. Les més habituals són les que presenten la unió entre la cassoleta i l'embocadura en angle agut (lâm. 8, fig. 6; lâm. 9, fig. 1-2) i les pipes en forma de saquet (lâm. 9, fig. 3-4). Fins a la data se n'han recuperat un total de 31 exemplars.

2.1. Pipes amb cassoleta i embocadura en angle agut Mitjan segle XVIII

Encara que morfològicament es tracta d'un grup bastant homogeni, s'hi poden apreciar dues variants en la coloració de les pastes i, tot i que en la majoria dels casos el color predominant és el negre (en set dels exemplars), en tres de les peces es documenten argiles de color ocre o marró. Des del punt de vista formal presenten una clara semblança amb alguns tipus hongaresos, una característica que han destacat alguns autors (Gosse 2007: 259; Tomka 2001 i 2005).

Presenten una base robusta i arrodonida, sense quilla, una cassoleta cilíndrica alta i una embocadura en angle agut respecte a aquesta. Les decoracions, quan n'hi ha, reproduïxen motius bastant simples, que mai no estan fets amb motllo, sinó mitjançant l'aplicació en cru d'estampilles damunt la pasta. A pràcticament totes les peces, decorades o llises, hi destaca l'allisat exterior, que en ocasions arriba fins al brunyit.

Entre els elements decoratius hi trobem motius cruciformes, conquilles marines (lâm. 8, fig. 6; lâm. 9, fig. 1; lâm. 16, fig. 4, quadern a color) o franges de cercles incisos. Com a aspecte destacable, cal ressenyar la presència de pigment blanc en els diferents motius estampillats.

Entre l'ampli conjunt de pipes recuperat a Marsella, hi ha diversos exemplars d'aquest tipus, als quals s'atribueix un origen balcànic (Gosse, 2007: 259-260). També se'n troben a les illes de Malta i Eivissa (Wood, 1998; Madrid, Torres, 2006), i a la ciutatella de Roses, però decorades amb palmetes verticals.

Fins ara, l'aparició en els contextos arqueològics de la ciutat es limita als anys centrals del segle XVIII.

Respecte a les tres peces que presenten argila de color ocre clar, les estampilles són similars a les de la variant anterior, encara que es documenta un exemplar amb fris d'aspes realitzat amb motllo a la vora de la xemeneia i en un altre s'hi detecten possibles restes de pintura, totes datades en el mateix període que les anteriors.

17. Skartsis, S. 2009. *Chlemoutsi Castle (Clermont, Castel Tornese), Peloponnese: its Pottery and its Relations with the West (13th-early 19th C.)*. A thesis submitted to The University of Birmingham.

2.2. En forma de saquet, *sacklike* Segona meitat del segle XVII-mitjan segle XVIII

Es tracta d'un dels estils més ben representats amb 12 exemplars. Excepte un, tots els individus presenten la mateixa pasta negra i dura que el grup anterior. Morfològicament es caracteritzen per tenir una base arrodonida que en ocasions presenta una quilla clara o una simple insinuació, i un estrenyiment de la xemeneia que els confereix l'aspecte d'un sac. A l'embocadura és freqüent localitzar-hi un anell o una corona en forma de cordó.

Les decoracions acostumen a fer-se mitjançant l'estampilat i són freqüents els motius en forma d'estrella i d'espiga (làm. 9, fig. 4; làm. 16, fig. 5, quadern a color); també hi apareixen alguns elements realitzats amb motillo, com també incisions de motius circulars i escarificacions verticals a la base (làm. 9, fig. 3). Igual que en les pipes en

Làmina 9

Pipes d'estil balcànic: 1-2. Pipes amb cassolleta i embocadura en angle agut; 3-4. Pipes en forma de saquet; 5. Pipa pseudofacetada; **Pipes pròxims a l'estil grec i balcànic (6-8).**
(Dibuix: Esther Albiol i Míriam Esqué-MUHBA).

angle agut, en alguns casos s'observa l'aplicació de pigment blanc en les decoracions.

Es coneixen exemplars semblants entre els conjunts recuperats a Pomègues (Gosse, 2007: 269-270), com també a l'illa de Malta (Wood, 1998) i a les Balears (Madrid, Torres, 2006).

Si bé hi ha alguns exemplars datables a la segona meitat del segle XVII, la majoria d'aquestes pipes se situen en el segle XVIII, principalment als anys centrals, sense que de moment ultrapassin aquesta datació.

2.3. Pipes facetades o pseudodecagonals

Principis del segle XVIII

Es tracta d'una forma descrita per Gosse (2007: 261-262), diferenciada pel facetat de la cassoleta i per una embocadura més llarga. La seva presència a Barcelona és testimonial, ja que només se n'han documentat dos casos, en els quals les argiles utilitzades mostren un color gris clar (lâm. 9, fig. 5), que es poden datar al primer quart del segle XVIII.

Es troben formes semblants a Marsella i a Malta i entre els conjunts provinents d'excavacions d'Hongria, en què se'ls atribueix un origen balcànic (Ridovics, 2009).

3. TIPUS PRÒXIMS A L'ESTIL BALCÀNIC O GREC

En aquest apartat una mica heterogeni, s'hi inclouen set peces que, tant per referències bibliogràfiques com per la observació i comparació directes dels exemplars barcelonins, podrien tenir l'origen en les àrees jònies i adriàtiques.

3.1. Pipes d'argila negra

Finals del segle XVII-mitjan segle XVIII

En la seva majoria es corresponen amb els tipus híbrids o d'influència grega definits per Gosse (2007: 274-277). La característica argila negra que presenten convida a incloure-les dins les produccions esmentades abans. Morfològicament es documenten peces de bases esfèriques amb quilla però amb acabats i decoracions simples i "grolleres". La xemeneia, quan es conserva, és cilíndrica i alta. Tenen decoracions amb motllo, com gallons, a la base de la cassoleta, uns frisos de fons picat, una xemeneia en forma helicoidal (lâm. 9, fig. 6) i un estampillat de motius circulars semblants als de les pipes en forma de saquet. A Barcelona apareixen en contextos que van des de finals del segle XVII fins a mitjan segle XVIII.

3.2. Altres formes

S'hi inclouen tres exemplars formalment molt dispars. En primer lloc, una pipa de pasta de color marró-ocre

similar a les dels grups anteriors, de la qual destaca una clara imitació de les formes habituals de les pipes de caolí (lâm. 9, fig. 7). La datació se situa a la segona meitat del segle XVII.

En segon lloc, un fragment d'embocadura en argila blanca rematada en secció troncocònica i línies rectes, que presenta similituds amb alguns tipus localitzats a Marsella i definits com a balcànics (Gosse, 2007: 269). L'exemplar està datat al segle XVII.

Per últim, un exemplar amb característiques molt destacades i que presenta clars paral·lelismes amb alguns exemplars de la ciutatella de Roses, de Marsella i de Malta (Gosse, 2007: 302-304; Wood, 1998: 318). Es tracta d'una pipa en argila gris amb una base molt característica formada per un cilindre en disposició horitzontal decorat amb un moldejat en forma d'estrella. Presenta una datació del segle XVIII (lâm. 9, fig. 8; lâm. 16, fig. 7, quadern a color).

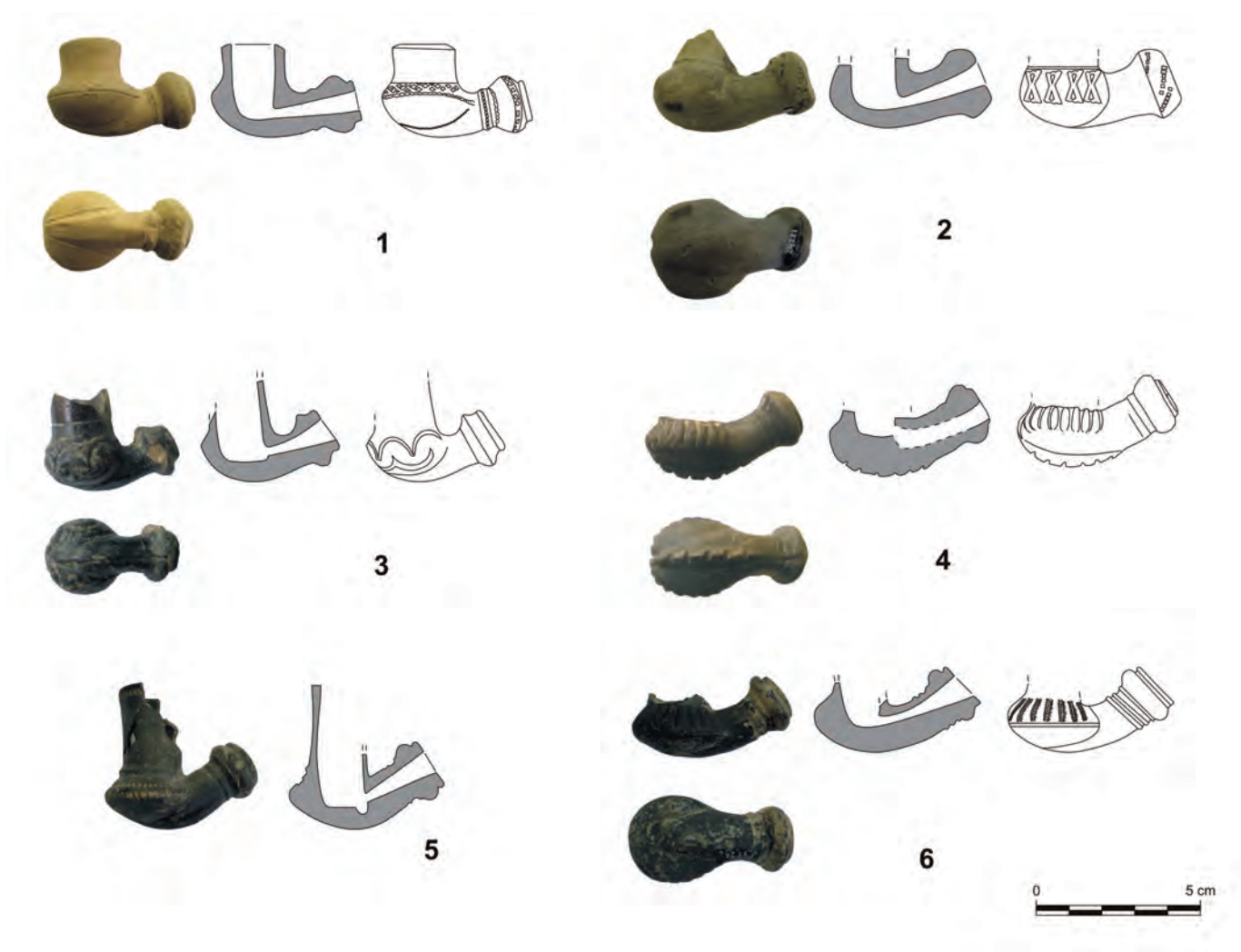
4. PIPES D'ESTIL TURC

Entre les pipes orientals s'hi aprecia una gran varietat formal, possiblement a causa de la gran quantitat de tallers i argiles, i en són les grises i les negres les més abundants. L'àmplia majoria tenen un recipient petit, cosa que ens fa pensar en una data primerenca de fabricació, atès que les característiques de les pipes primitives són una canya curta, un diàmetre de canya estret (9 mm) i poca decoració estampada (Le Quesne, 2007: 173).

Les primeres pipes utilitzades a Turquia es remunten als anys 1600-1606, encara que al 1612 el consum de tabac fou prohibit pel sultà Ahmet I, una prohibició parcialment abolida al 1646 i totalment al 1680, moment en què es desenvolupà la fabricació de les pipes (Le Quesne, 2007: 177; Gosse, 2007: 158)¹⁸.

Entre les pipes que anomenem d'estil turc, o d'ascendència turca, podem diferenciar-hi 7 grups amb característiques comunes entre si. En general, podem dir que les pastes són força depurades i fines i en la seva majoria de

18. Els centres de producció més coneguts són Lüleburgaz, Edurne, Ruskuk, Avanos i Diyarbakir, tot i que el més fastuós fou Tophane. Les pipes polides en negre poden tenir l'origen a Istanbul (Le Quesne, 2007: 177). Segons Robinson, els fabricants de pipes de Tophane i Istanbul eren especialistes en aquesta tècnica i la reservaven per a les seves millors pipes (Robinson 1985: 166, n. 50).

color negre. La cassoleta és de dimensions no gaire grans, cosa que comporta una capacitat reduïda, i la base té forma d'el·lipsoide horitzontal, amb la presència d'una quilla més o menys marcada. Estan decorades amb incisions realitzades a rodeta o bé per estampació. Les canyes són curtes i acabades amb un engruiximent que pot ser llis o estar decorat també a rodeta.

4.1. Pipes d'argila ataronjada amb la base en forma de tres quarts d'el·lipse Segona meitat del segle XVII-primer quart del segle XVIII

Aquest grup està format per dos exemplars. La xemeneia que es conserva és de tipus "venturi" no gaire alta, mentre que la base té forma de tres quarts d'el·lipse. Està decorada a la part superior de la panxa amb una impressió a rodeta a base de petits cercles o una franja de rom-

Làmina 10

Pipes d'estil turc: 1-2. Pipes en argila ataronjada i base el·líptica; 3. Pipa en argila negra i base el·líptica; 4-6. Pipes en argila negra i base bicònica.

(Dibuix: Esther Albiol i Míriam Esqué-MUHBA).

bes en relleu. S'hi observa la presència d'una quilla remarcada per la decoració feta a rodeta. La canya és curta i té un engruiximent també decorat a rodeta (lâm. 10, fig. 1-2; lâm. 16, fig. 8, quadern a color). Aquest grup el trobem en contextos arqueològics que es daten entre la segona meitat del segle XVII i el 1716 i en trobem paral·lels a l'Alhambra (Granada) (Marinetti, 1991: 1022), a Pomègues (Gosse, 2007: 204) i al derelict de

l'illa de Bisaga (arxipèlag de Kornati, Croàcia)¹⁹, datats a finals del segle XVII, i a Malta, encara que aquest està fet amb pasta grisa (Wood, 1998: 322).

4.2. Pipes d'argila negra amb base el·líptica

Segona meitat del segle XVII-principis del segle XVIII

Grup format per dos exemplars incomplets, en els quals s'intueix una xemeneia de forma cilíndrica. En un dels exemplars la base està decorada amb una garlanda d'impressions semicirculars enfrontades²⁰, mentre que a l'altre és llisa. La quilla està molt marcada, i la canya, que és curta, té un engruiximent a l'embocadura (lâm. 10, fig. 3). A Barcelona es troben en contextos estratigràfics entre la segona meitat del segle XVII i principis del segle XVIII.

4.3. Pipes d'argila negra amb cassoleta bicònica

Finals del segle XVII-mitjan segle XVIII (1756)

Aquest grup està constituït per quatre pipes, la majoria fragmentades. Només una conserva la xemeneia, que té forma cilíndrica amb la vora una mica exvasada i parets molt fines. La base és bicònica, amb el centre molt marcat, i recorda les pipes amb la base en forma de plat, està decorada amb línies a rodeta en sentit horitzontal o vertical, o bé amb costelles fetes amb motllo. A la base s'hi observa la quilla ben marcada. La canya és de dimensions curtes i està decorada amb un anell (Wood, 1998: 322) i per les seves característiques es podria usar amb xibuc (lâm. 10, fig. 4-6). Pels contextos de la nostra ciutat, es daten entre finals del segle XVII i mitjan segle XVIII (1756) i en trobem un paral·lel a l'àgora de Corint (Grècia)²¹.

4.4. Pipes d'argila grisa amb base el·líptica

Principis del segle XVIII

A aquest grup s'hi adscriuen dos exemplars, que són en argila grisa, amb la part superior de la base decorada amb impressions realitzades de manera irregular, entre les quals es distingeixen palmetes invertides en una, i rom-

bes a l'altra. La quilla la tenen simplement delimitada per la decoració a rodeta. Presenten una canya de petites dimensions acabada amb una argolla decorada a rodeta en sentit helicoidal (lâm. 11, fig. 1). Es troben paral·lels a la ciutadella de Roses i a l'illa d'Eivissa (Madrid, Torres, 2006: 44 i 157). A Barcelona es daten en contextos del primer decenni del segle XVIII.

4.5. Pipa d'argila roja amb acabat gris, de base el·líptica

Segona meitat del segle XVIII

Només se n'ha pogut diferenciar un exemplar que pertanyi a aquest grup. La base, amb quilla, està decorada amb línies realitzades a rodeta i amb una estampació d'elements geomètrics –rombes i punts– a la part alta. La canya és de petites dimensions i està acabada amb un engruiximent marcat per la decoració (lâm. 11, fig. 2). Se n'ha trobat un paral·lel a la ciutadella de Roses i es data en un context de la segona meitat del segle XVIII.

4.6. Pipes d'argila roja amb base de plat

Segle XVII

Un altre tipus documentat és el de les pipes amb base en forma de plat, encara que només se'n coneix la presència d'un exemplar. Presenta les parets primes i una base força plana, en forma de plat o de disc, la superfície de la qual està brunyida i decorada a base d'impressions que semblen una flor simple. A la base s'hi diferencia clarament la quilla (lâm. 11, fig. 3). Aquesta peça es troba en contextos del segle XVII.

4.7. Xibuc

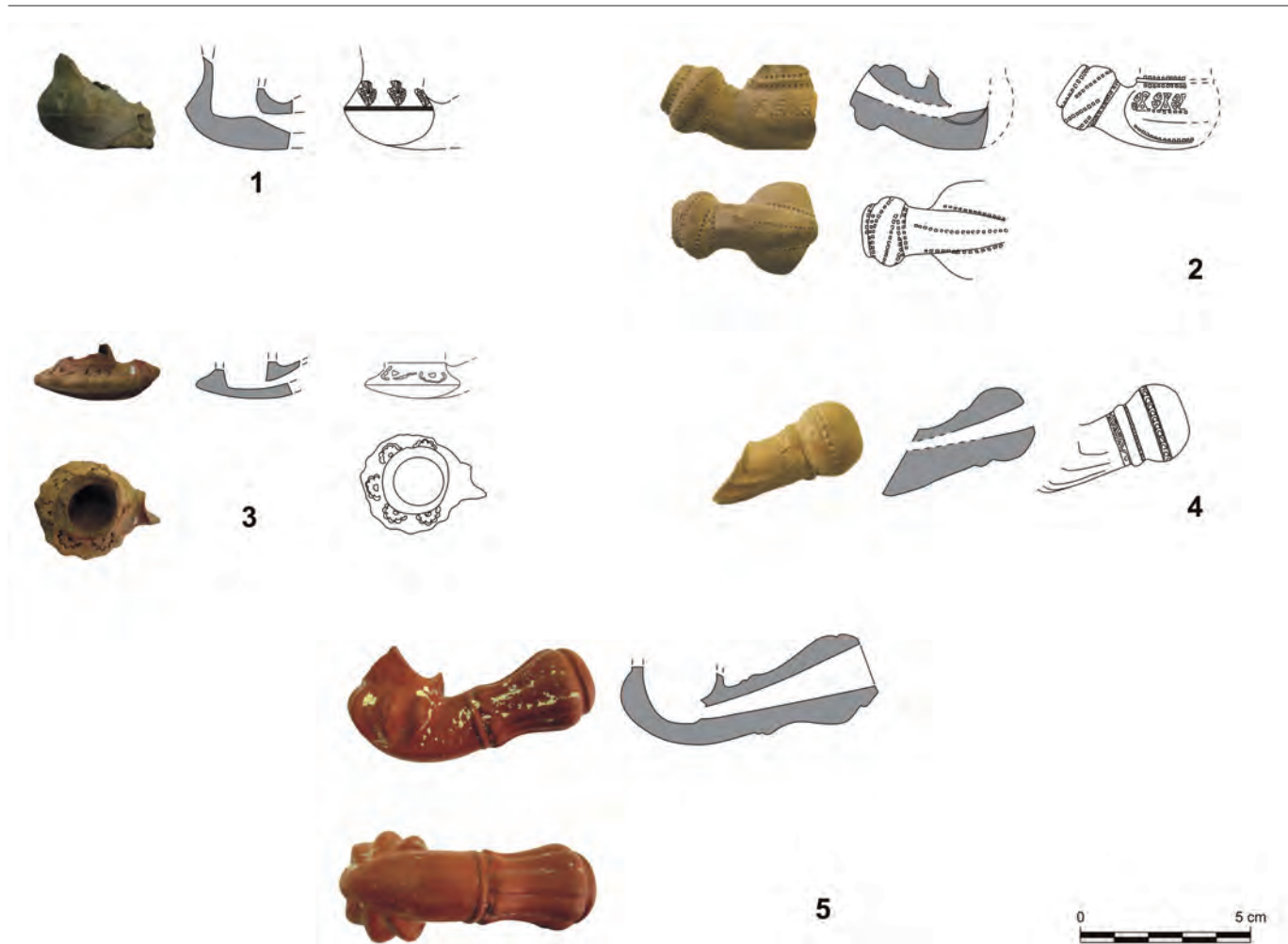
Segle XVIII

El xibuc es caracteritza per les dimensions de la cassoleta i la canya, d'unes mides més grans que les dels grups precedents. Únicament tenim constància de dos exemplars incomplets. El que està més ben conservat, i se situa en un context del segle XVIII, presenta una base de forma el·líptica decorada amb costelles molt marcades

19. Zmaic, V. *Post medieval shipwreck from the late 17th century in the waters off the island of Bisaga in the Kornati archipelago*, consultat el 18 de novembre de 2011 a: <http://icua.hr/en/archaeologyprojects/115-novovjekovni-brodolom-s-kraja-17-st-u-podmorju-otoka-bisaga-kod-kornata>.

20. Un paral·lel d'aquesta pipa es troba a Malta (Wood, 1998: 324).

21. Es va trobar en el nivell d'enderrocament de la casa Turca (Robinson, 1985: 173 i làmina 48, figura C 11).

fetes amb motllo i una quilla prominent que s'uneix a la canya també decorada amb costelles (Gosse, 2007: 299). L'argila roja polida fa que tingui un acabat vermellós intens que recoda la ceràmica *sigillata* romana (làm. 11, fig. 5). Es tracta d'un model elaborat a Constantinopla a la segona meitat del segle XVIII i imitat per la fàbrica Bonnaud Fils de Marsella al segle XIX (Amouric, Vallauri, Vayssettes, 2009: 392-395). Del segon exemplar, només se'n conserva la canya d'argila beix. Presenta un engruiximent a l'embocadura que està decorada amb impressions en forma de punts i rombes a rodeta (làm. 11, fig. 4).

5. PIPA D'ESTIL SIRI

SEGLE XVII

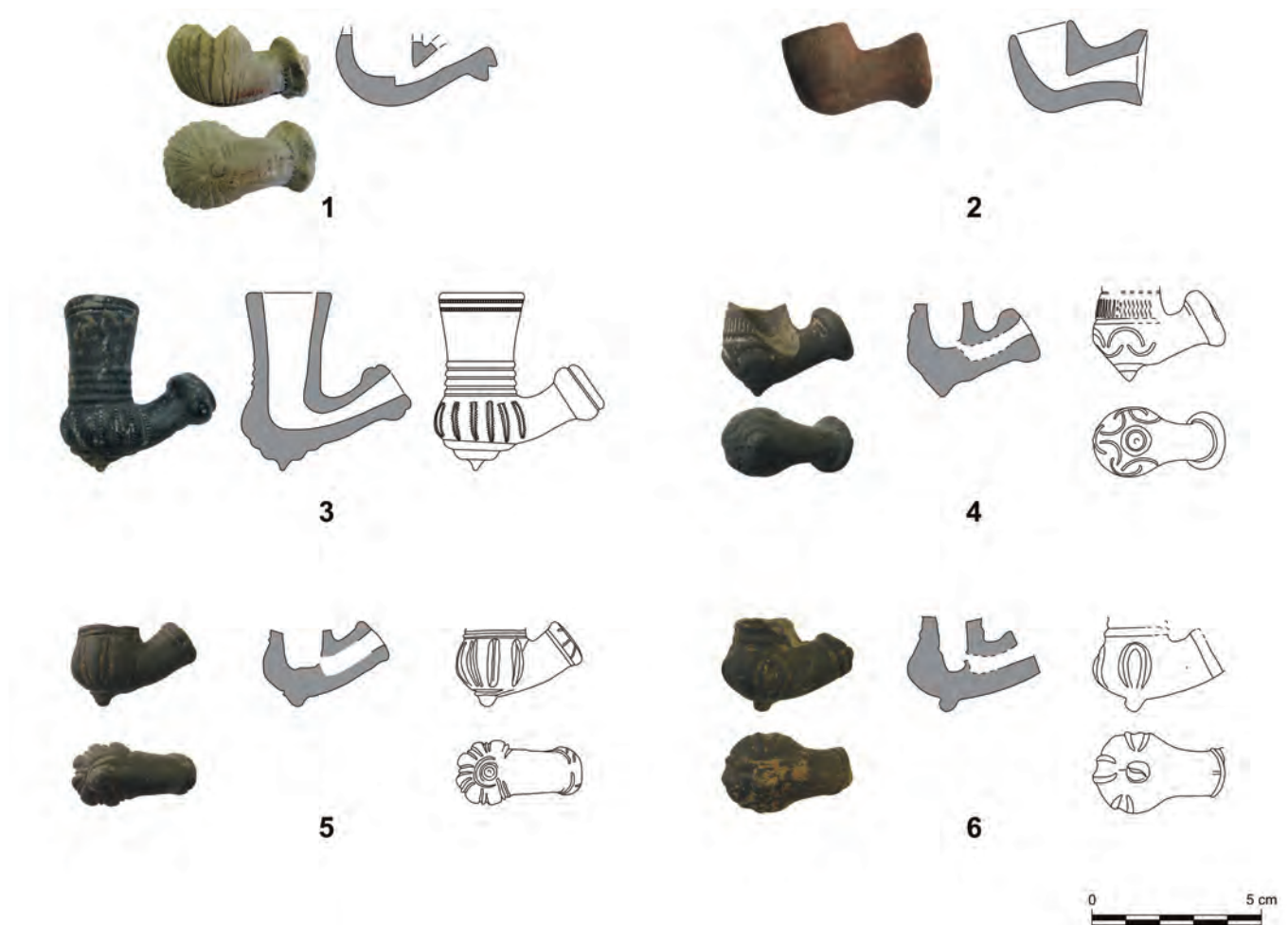
Es tracta d'un exemplar fragmentat localitzat en un context estratigràfic datat al segle XVII, té la base esfèrica

Làmina 11

Pipes d'estil turc: 1. Pipa en argila gris i base bicònica; 2. Pipa en argila roja i superfície grisa; 3. Pipa amb base de plat; 4-5. Xibuc.

(Dibuix: Esther Albiol i Míriam Esqué-MUHBA).

sense quilla, decorada amb escarificacions i una marca circular al centre de la part inferior. La canya és curta i l'embocadura està rematada amb un anell decorat amb una línia a rodeta (làm. 12, fig. 1). Si seguim la classificació de Gosse, aquesta pipa es podria adscriure fàcilment a les formes primitives dels tipus siris (Gosse, 2007: 231). S'ha trobat una peça similar a l'àgora d'Atenes (Robinson, 1985: 194 i làmina 61, figura A1).

6. PIPES SENSE ADSCRIPCIÓ GEOGRÀFICA

Al marge dels grups establerts, s'han trobat algunes pipes que constitueixen grups poc homogenis o corresponen a exemplars únics. Cap cas no sembla que tinguí unes característiques prou precises per adscriure'l a un àmbit geogràfic concret.

1. Pipa espatulada

Primera meitat del segle XVII

Només en podem parlar d'un exemplar, de factura força rudimentària, format per una cassoleta simple, de petites dimensions i parets gruixudes, en el qual no es diferencia la base de la pipa de la canya. La cassoleta no està decorada, però s'hi observa alguna línia realitzada amb espàtula que li confereix un acabat més fi (làm. 12, fig. 2). Aquesta peça es troba en un context arqueològic de la primera meitat del segle XVII. Gosse presenta un exemplar similar trobat a Pomègues i que situa a la zona del Magrib (Gosse, 2007), un paral·lel que ex-

Làmina 12

Pipa d'estil siri (1). Pipes d'origen incert: 2. Pipa espatulada. 3-6. Pipes d'argila negra amb esperó.

(Dibuix: Esther Albiol i Míriam Esqué-MUHBA).

posem aquí amb algunes reserves, atès que l'adscripció es basa en un nombre molt reduït d'exemplars coneguts.

2. Pipes amb esperó

Segle XVII-primera meitat del segle XVIII

S'han localitzat vuit pipes que presenten en comú un esperó a la base de la cassoleta. En destaca una en argila negra amb la base esfèrica decorada amb costelles a rodeta i acabada amb un esperó. La xemeneia és alta, de forma cilíndrica, amb les puntes una mica exvasades i

decorada amb una doble línia a rodeta, té la canya rematada amb un anell (lâm. 12, fig. 3). Es data entre finals del segle XVII i principis del segle XVIII i n'hem trobat un paral·lel a Ceuta (Gosse, 2007: 299)²².

Una altra pipa presenta una pasta de color groguenc, amb una cassoleta de base esfèrica, una xemeneia de parets cilíndriques i una canya curta acabada amb un anell engruixit. Està decorada amb semicercles i línies en sentit helicoidal (lâm. 13, fig. 2), i es documenta en nivells estratigràfics del segle XVII. Una altra, també de pasta groguenca, té les parets llises i decorades amb una

Làmina 13

Pipes d'origen incert: 1-4. Pipes amb esperó; 5. Pipa en argila ataronjada; 6. Pipa en argila grisa amb protuberàncies. (Dibuix: Esther Albiol i Míriam Esqué-MUHBA).

engalba ataronjada, la base de la cassoleta és de forma el·lipsoïdal i té una inflexió a la meitat de la panxa; la canya és curta i està acabada en anell (lâm. 13, fig. 4).

22. Philip Gosse adscriu aquesta pipa al Marroc.

Aquesta pipa es troba en contextos del segle XVII i principis del segle XVIII.

També s'ha documentat un exemplar amb esperó en pasta grisenc amb acabat rosat. D'aquest tipus, se n'ha diferenciat una pipa amb una base en forma d'el·lipse en sentit vertical i una xemeneia alta cilíndrica. La paret està decorada amb motllo en forma de xarxa i la vora del fornec està acabada amb un anell decorat amb una línia a rodeta (lâm. 13, fig. 3). A Barcelona se situa en contextos del primer decenni del segle XVIII.

Al marge del que hem esmentat al començament, s'han documentat diversos exemplars en pasta negra amb la cassoleta de petites dimensions i la base esfèrica decorada amb impressions semicirculars i costelles. En alguna s'hi observa la inclusió de pasta blanca al forat de la decoració per ressaltar-la més (lâm. 12, fig. 4-6; lâm. 13, fig. 1). Es documenten en nivells de la primera meitat del segle XVIII.

3. Pipa d'argila roja i base el·líptica

Primera meitat-tercer quart del segle XVIII

S'ha documentat una petita pipa d'argila roja, amb l'engalba ocre, una base decorada amb costelles fetes a motllo, una quilla incipient i una canya petita acabada amb una embocadura exvasada decorada també amb costelles (lâm. 11, fig. 5). Es data entre la primera meitat i el tercer quart del segle XVIII.

4. Pipa d'argila grisa amb protuberàncies

Segle XVII

Es mereix una menció especial una pipa de pasta grisa, amb parets robustes i perfil en forma de sac. Està profusament decorada amb línies i motius geomètrics fets a rodeta i amb estrelles fetes amb estampilla. Tant a la superfície com a la base de la cassoleta hi ha restes d'una decoració a base de protuberàncies que no s'ha conservat (lâm. 13, fig. 6; lâm. 16, fig. 9, quadern a color). Aquest exemplar s'ha trobat en un context del segle XVII.

5. Pipes amb graella interior

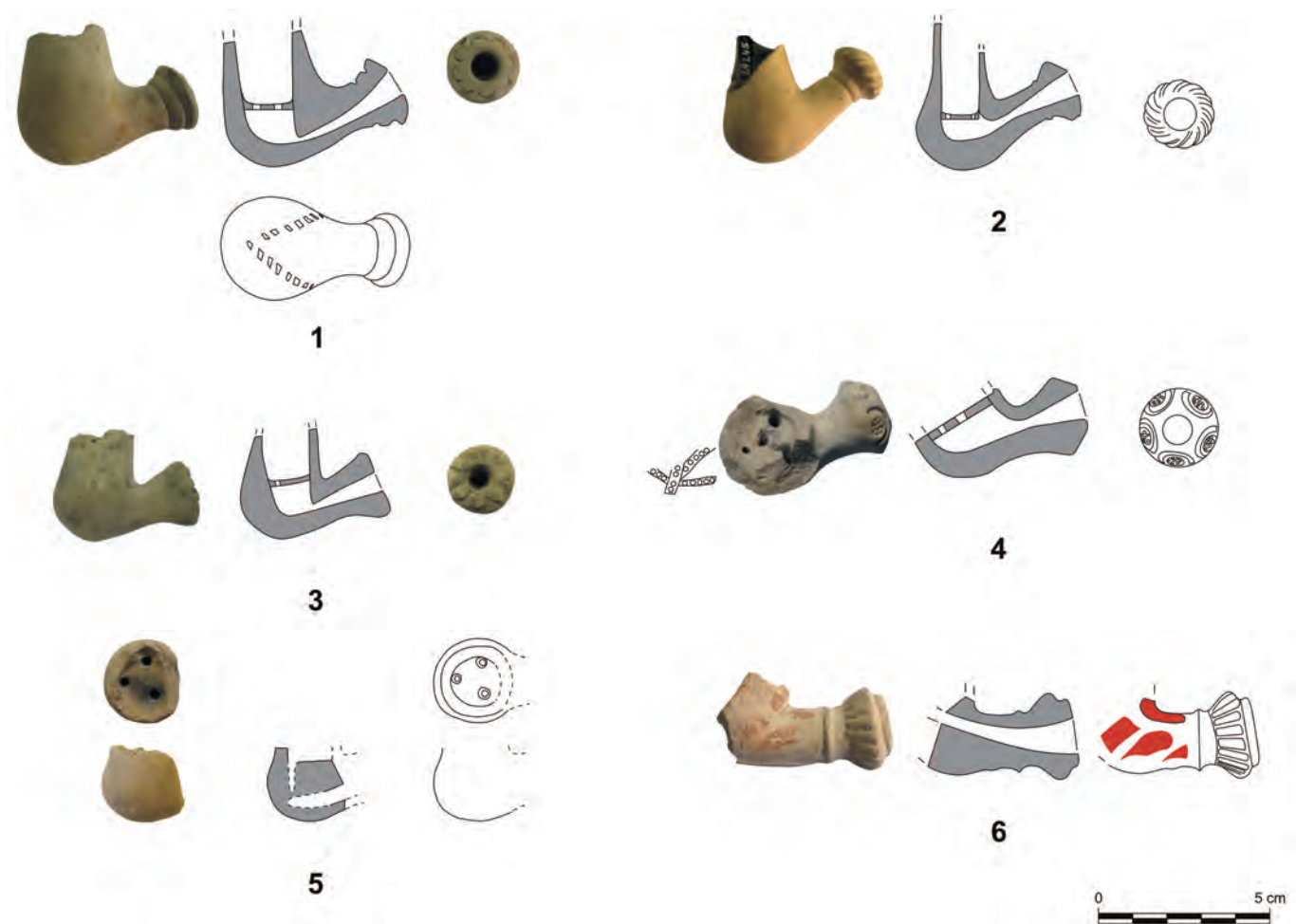
Primer terç del segle XVIII

Un altre grup amb característiques similars és el de les pipes que tenen una graella amb tres o quatre forats a l'interior del fornec (lâm. 14, fig. 1-6). La pasta és de tonalitat ataronjada i la superfície llisa, tot i que alguna presenta elements decoratius fets a rodeta a la base (lâm. 14, fig. 1) i embocadures decorades amb incisions o cordons. En destaca una de decorada amb motius vegetals en pintura ocre (lâm. 14, fig. 6) que se situa en un context del 1716. Els únics paral·lels de pipes amb una graella incorporada al fornec que hem trobat provenen de Chioggia²³ (Boscolo, 2000), a l'àrea de Venècia (Itàlia), encara que la seva forma exterior s'allunya força de la de les trobades a Barcelona. També hi ha exemplars de característiques similars però sense la graella a l'interior del fornec. Presenten parets robustes, llises i alguna decoració de cordó a l'embocadura (lâm. 15, fig. 1-2). Es poden datar al primer terç del segle XVIII (1714-1730).

6. Pipes decorades

Finalment, cal ressaltar alguns exemplars decorats entre els quals hi ha dues pipes amb una cassoleta alta i estreta i unes altres dues de moldejades en forma de cap humà. Pel que fa a les pipes de cassoleta alta, la primera, que podem situar en un context de la primera meitat del segle XVII, presenta una mena de taló ganxut, decorat amb motllo amb dos roleus i amb acanalats que semblen el cap d'una au rapaç. La part superior del fornec està decorada amb dues incisions de motius geomètrics a rodeta (lâm. 15, fig. 3). La segona, que es data al tercer quart del segle XVIII, està decorada amb una tija rematada amb fulles, que s'enrotlla a la cassoleta i a part de la canya (lâm. 15, fig. 4). Encara que amb moltes diferències, recorda el món de les pipes trobades a Scharnstein (Àustria), concretament als grups 2 i 4, de les quals, les del grup 2 presenten una base arrodonida i estan fetes amb argiles blanquinoses, de color gris clar i ataronjades,

²³ Aquest tipus de pipes chioggiotes es data entre el 1670 i el 1750.

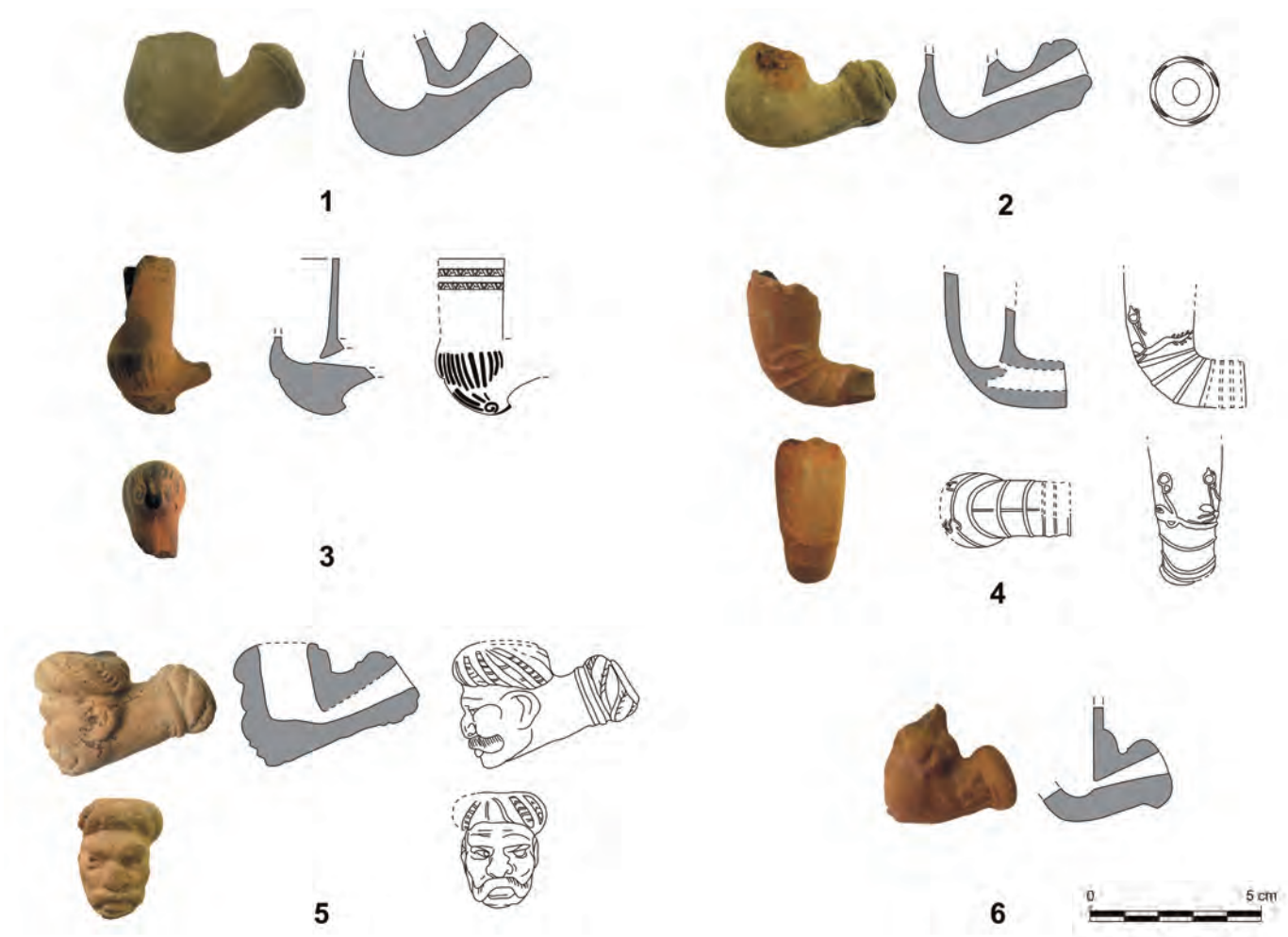
mentre que les del grup 4 estan provistes de taló i decorades amb garlandes i fulles estilitzades. Aquestes pipes austríaques es daten a mitjan segle XVII les del grup 2, i entre mitjan segle XVII i el segle XIX les del grup 4 (Fettingner, 2005: 119).

També cal destacar la troballa de dues pipes d'argila de pasta ataronjada decorades amb caps humans. La primera està datada entre la segona meitat del segle XVII i el segle XVIII, i la seva cassoleta la conforma el cap d'un otomà amb turbant i grans bigotis (làm. 15, fig. 5), mentre que l'altra, que no es conserva en la seva totalitat,

Làmina 14

Pipes d'origen incert: 1-6. Pipes amb graella.
(Dibuix: Esther Albiol i Míriam Esqué-MUHBA).

sembla representar el cap d'una dona, i es pot datar entre finals del segle XVII i el primer decenni del segle XVIII (làm. 15, fig. 6).

Els accessoris per a pipes

Per buidar la pipa, apretar el tabac dins la cassoleta o moure i reblanir el tabac en combustió s'utilitzaven els atacadors.²⁴ En un principi, per a aquesta finalitat es feien servir pals o tiges de rosa, però amb el pas del temps aquests accessoris es van anar sofisticant. Es coneixen atacadors d'os i d'ivori, i també de metalls preciosos, com l'or o la plata, i d'altres de més senzills de bronze o d'aleacions menors (Orhant, 2000). Els atacadors tenien formes molt diferents en funció de la seva finalitat. N'hi havia com una mena de punxó amb un remat ornamen-

Làmina 15

Pipes d'origen incert: 1-2. Pipes semblants al grup amb graella interior, però sense graella; 3-4. Pipes decorades; 5-6. Pipes decorades amb caps humans. (Dibuix: Esther Albiol i Míriam Esqué-MUHBA).

tal en forma d'animal, o bé amb l'efígie de personatges coneguts (Orhant, 2000: 48-49); mentre que d'altres tenien una base plana, normalment circular, i la forma

24. Volem agrair a Antoni Pascual totes les indicacions facilitades sobre aquests temes i d'altres de vinculats amb el món del tabac.

d'una cama o d'un braç; també n'hi havia amb un remat superior ornamental figurat, per exemple amb caps de personatges històrics (Orhant, 2000: 46-47). A les excavacions de Barcelona han aparegut igualment una sèrie d'objectes que podrien vincular-se al món del tabac i de les pipes i que hem identificat com a atacadors (fig. 6). En dos dels casos es tracta d'unes culleretes de bronze d'uns 6 cm conservats de longitud. Aquestes peces, normalment, s'encastaven en una anella (una encara conserva una part del cercol que en facilitava l'encast) de la qual penjaven 2 o 3 atacadors amb formes i funcions diferents²⁵. El context es pot fixar a finals del segle XVII-primers anys del segle XVIII.

Dues de les peces corresponen a una vareta rematada per un costat per una petita cullereta/espàtula i per l'altre per un ganxo arquejat. Una està feta en os tallat i té unes petites motllures decoratives i, l'altra, que és una mica més senzilla, està feta en bronze. Els contextos cronològics les situen, respectivament, al segle XVIII i entre finals del segle XVII-primers anys del segle XVIII.

Finalment, destaca un atacador de 8,7 cm de longitud, fet també en os i rematat amb la figura d'un gos. El perfil presenta un forat entre les potes (per portar-lo penjat) i conserva els negatius circulars on hi devien anar incrustats alguns elements decoratius (pedreria). La peça presenta la particularitat de servir també per guardar una vareta/punxó, tal com indica el negatiu que es conserva al cos de l'atacador. La seva cronologia es pot establir entre el segle XVII-principis del segle XVIII.

Conclusió

El destacat paper del consum de tabac a la Barcelona de l'època moderna, que s'ha posat de relleu els darrers anys (Garcia Espuche, 2010), es tradueix materialment en la gran quantitat de pipes localitzades a les excavacions arqueològiques de la ciutat. Les que presentem en aquest treball i les que han estat objecte dels estudis anteriors que hem esmentat, són un bon exponent de la pràctica diària d'aquest hàbit que va ser introduït al nostre

Figura 6
Accessoris per a pipes trobats a les excavacions de Barcelona.

²⁵. Una mostra és l'utensili de neteja format per quatre peces de metall –una cullereta, un ganxo i unes altres dues peces d'ús incert– unides per una frontissa que presenta Brigitte Fetting (Fetting, 2005: 128 i fig. 4).

país al segle XVI. Més enllà de l'anècdota, la presència d'aquests materials al registre arqueològic fa evidents els principals corrents comercials del període: en un primer moment, amb el nord d'Europa (Holanda i Anglaterra) i, més tard, a partir del segle XVIII i a través d'intermediaris, amb el llevant mediterrani (Martín Corrales 2001), principalment amb els territoris sota control otomà.

Aquests corrents comercials, lligats als esdeveniments polítics i econòmics de finals del segle XVII i del segle XVIII, fan que les pipes siguin uns indicadors cronològics de primer ordre; a més, cal tenir en compte la rapidesa amb què es van amortitzar, a diferència d'altres objectes que van estar en ús i en circulació durant molt més de temps.

Així doncs, és en aquests dos factors –el d'indicador cronològic i el d'exponent de les relacions comercials– on radica la importància de les pipes com a document històric. La falta d'estudis arqueològics, tant dels centres de producció com dels de distribució, comporta que les agrupacions tipològiques que s'han utilitzat s'hagin d'entendre com un mer instrument d'ordenació i no com un sistema de classificació precís en si mateix. Esperem que estudis posteriors defineixin i fixin uns paràmetres que permetin d'abordar l'estudi de les pipes com s'aborda el d'altres materials arqueològics.

BIBLIOGRAFIA

AAVV 1996. *Artesans de la pipa a Catalunya*, Generalitat de Catalunya.

AAVV 2006. *Sa Raval des Castell. La historia d'un poble a través del material arqueològic*, Govern de les Illes Balears, Consell Insular de Menorca i Museu de Menorca.

ALBERTÍ, S.; ROSAL, J. 1991. "La terrissa negra trobada a la Comarca del Maresme", *Butlletí Informatiu de Ceràmica*, 49, Associació Catalana de Ceràmica, Barcelona, pp. 44-49.

AMOURIC, H.; DULIÈRE, E.; RICHEZ, F.; VALLAURI, L. 2002. "En rade de Villefranche", en RIVET, L.; SCIALLANO, M. (dir.), *Vivre, produire et échanger : reflets méditerranéens*, Collection Archéologie et histoire romaine 8, pp. 153-157.

AMOURIC, H.; VALLAURI, L.; VAYSETTES, J.L. 2009. *Terres de feu, de lumière et de songes dans le Midi français X^e-XXe siècles*, Lucie éditions & Communauté d'Agglomération Pays d'Aubagne et de l'Etoile.

BELLMUNT, J. 1962. "Vilanova i la Geltrú", *Ampurias* XXIV, Diputació Provincial de Barcelona i CSIC, Barcelona, pp. 310-311.

BELTRÁN DE HEREDIA, J.; MIRÓ, N. 2008. "Les pipes de caolí del segle XVII trobades al jaciment de l'Antic Mercat del Born, Barcelona: importacions angleses i holandeses", *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*, Època II, 4, Museu d'Història de Barcelona, Institut de Cultura, Barcelona, pp. 139-157.

BELTRÁN DE HEREDIA, J.; MIRÓ, N.; SOBERÓN, M. (en premsa). "Production and trade of non-kaolin clay Pipes found in Barcelona between the 17th and 19th Century", *Actes de la 26th Académie Internationale de la Pipe-Conference* (Grasse, 3-5 novembre 2010).

BOSCOLO, G. 2000. *La pipa chioggiotta e altre pipe in terracotta*, Libreria Editrice Il Leggio, Chioggia.

Diccionario Gráfico Universal, vol. VII, 1832, Barcelona.

ESTEVE CRUAÑAS, L. 1974. "Las pipas pseudo-romanas de Ampurias fueron obradas en Palamós", *Miscelánea Arqueológica*, vol. I, pp. 315-323.

- FETTINGER, B. 2005. "Tonpfeifen von der Ruine Alt-Scharnstein, Oberösterreich", *KnasterKOPF* 18, pp. 117-128.
- GARCIA ESPUCHE, A. 2008. "El tabac a la Catalunya del segle XVII: consum i economia", *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*, Època II, 4, Museu d'Història de Barcelona, Institut de Cultura, Barcelona, pp. 170-175.
- GARCIA ESPUCHE, A. 2010. *La Ciutat del Born. Economia i vida quotidiana a Barcelona (segles XIV a XVIII)*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- GOSSE, P. 2007. "Les pipes de la quarantaine: Fouilles du port antique de Pomègues (Marseille)", *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe XIX*, BAR Series, Oxford.
- LE QUESNE, C. 2007. *Quseir: An Ottoman and Napoleonic Fortress on the Red Sea Coast of Egypt*, American University in Cairo Press, El Caire-Nova York.
- MADRID, J.; TORRES, F.X. 2006. *Estudi i catalogació de les pipes d'Eivissa i Formentera*, Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Eivissa.
- MARINETTO SÁNCHEZ, P. 1991. "Estudio y catálogo de una colección de pipas para fumar", *Homenaje al Profesor Jacinto Bosch Vilá*, vol. II, Granada, pp. 1.005-1.030.
- MARINETTO SÁNCHEZ, P. 1993. "Juego y esparcimiento", *Vivir en Al-Andalus. Exposición de cerámica (s. IX-XV)*, Instituto de Estudios Almerienses, Almeria, pp. 213-275.
- MARTÍN CORRALES, E. 2001. *Comercio de Cataluña con el Mediterráneo musulmán (siglos XVI-XVIII). El comercio con los enemigos de la fe*, Edicions Bellaterra, Barcelona.
- MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, A.; PONCE GARCÍA, J. 1991. "Un arrabal almohade en Lorca. Excavaciones de urgencia en el edificio del Ayuntamiento de Lorca", *Memorias de Arqueología*, pp. 363-375.
- ORHANT, A. 2000. *Fumer. Objets de désir. Pipes, tabatières, boîtes, étiquettes...*, Parangon, París.
- PONS GURI, J.M. 1954. "Sobre unas pipas romanas", *Boletín de la Biblioteca-Museo Balaguer*, Quinta época, vol. II, Vilanova i la Geltrú, pp. 85-88.
- RAPHAËL, M.; KÜGLER, M. 2005. "Funde von Fort de Bellegarde, Südfrankreich", *Tonpfeifen zwischen Ostsee und Schlesien. KnasterKOPF Band 18*, pp. 138-141.
- RIBAS, M. 1964. *Els orígens de Mataró*, Mataró.
- RIDOVICS, A. 2009. "Hungary (including former territories)", *Journal of The Academie Internationale de la Pipe*, vol. 2, Académie Internationale de la Pipe, Liverpool, pp. 65-73.
- ROBINSON, R. 1985. "Tobacco Pipes of Corinto and the Athenian Agora", *Hesperia*, vol. 54, núm. 2, pp. 149-203.
- ROSAL I SAGALÉS, J. 1988. "La terrissa de Palafrugell. 4a part", *Butlletí Informatiu de Ceràmica*, 36, Associació Catalana de Ceràmica, Barcelona, pp. 32-34.
- SALADICH, J. 2006. "Mythe et démystification des pipes «romaines» en Catalogne" *Livre de la pipe - Pipe year book 2005-2006*, Académie Internationale de la Pipe, pp. 56-65.
- SANTANACH, J.; POUS, J.; SUÑOL, M.; VIGO, S. 1992. "L'obra de terra cuita a la Cerdanya i al Baridà, la part", *Butlletí Informatiu de Ceràmica*, 51, Associació Catalana de Ceràmica, Barcelona, pp. 19-27.
- THOMSON, J.K.J. 2008. "La política del algodón en la España del siglo XVIII", *Historia Industrial* 36, Barcelona, pp. 15-44.
- TOMKA, G. 2001. "Excavated Pipes from the 16th to the 18th Century in Hungary", *The History of Hungarian Pipemaker's Craft. Hungarian History Through the Pipemaker's Art*, Hungarian National Museum-Balaton Museum, Budapest, pp. 25-32.
- TOMKA, G. 2005. "Die Archäologische Erforschung der Tonpfeifen in Ungarn. Eine Kurzübersicht", *Tonpfeifen zwischen Ostsee und Schlesien. KnasterKOPF Band 18*, pp. 73-79.
- WOOD, J. 1998. "Pipes from Malta: a short account of the tobacco pipes found in Dockyard Creek, Birgu", *The International Journal of Nautical Archaeology*, 27, 4, pp. 313-330.

IL·LUSTRACIONS COLOR

Figura 2

Pipes d'escudellers,
policromes i vidriades
en verd.
Producció de Barcelona.
(Fotografia:
Núria Miró-MUHBA)

Figura 3

Pipes de ceràmica vidriada
obra d'oller. Producció
de Barcelona.
(Fotografia:
Núria Miró-MUHBA)

Figura 4
Pipes de Palamós
(Girona), excepte
la del cap d'otomà,
d'origen incert.
(Fotografia:
Núria Miró-MUHBA)

Figura 5
Pipes del Mediterrani oriental.
(Fotografia: Núria Miró-MUHBA)

1

2

3

4

5

6

7

8

9

Làmina 16

1. Pipa d'escudeller policroma; 2. Pipa d'oller; 3. Pipa d'estil grec; 4-6. Pipes d'estil balcànic; 7. Pipa pròxima als estils grec i balcànic; 8. Pipa d'estil turc; 9. Pipa d'origen incert amb protuberàncies.
(Fotografies: Emili Revilla-MUHBA)

TEXTOS EN CASTELLANO
SÍNTESIS

**LAS PIPAS DE CERÁMICA
NO CAOLÍNICA HALLADAS
EN BARCELONA: PRODUCCIÓN
Y COMERCIO EN LOS SIGLOS XVII-XIX**

Julia Beltrán de Heredia Bercero
Núria Miró i Alaix
Mikel Soberón Rodríguez

la calle Hospital, para la elaboración de las pastas los ceramistas habrían utilizado arcillas mayoritariamente calcáreas; además, las características de las inclusiones y el buen estado de oxidación concuerdan con el uso como vajilla de mesa de estas cerámicas. Sin embargo, es interesante recordar que en el estudio del horno de la calle Hospital se identificaron cerámicas que no se corresponderían con la producción propia de este taller. Para dos de estos individuos se ha constatado que presentan características químicas y petrográficas similares a las observadas en este estudio para los individuos de la calle Carders. Estas semejanzas, más que permitir su asignación a la producción del taller, permiten suponer que existieron otras producciones que explotaban materiales similares a los empleados en el taller de la calle Carders. Así, como el taller de la calle Hospital, que permitía suponer la existencia de una área de producción a su alrededor que explotaría materiales similares, el taller de Carders podría encontrarse en una segunda área de producción cerámica en la que varios talleres podrían también estar explotando las mismas materias primas.

En cualquier caso, a día de hoy, la fabricación de cerámica en la Barcelona del siglo XIII parece definir la existencia de dos áreas de producción en los dos extremos de la ciudad en torno a lo que había sido la *Via Augusta*, una de las rutas más importantes en la vertebración de la comunicación en el Pla de Barcelona: al sur, en la zona del taller de la calle Hospital; al norte, en la zona del taller de la calle Carders.

Las intervenciones arqueológicas realizadas en Barcelona en los últimos años han puesto de manifiesto la existencia de una gran cantidad de pipas de cerámica. La falta de publicación de estos hallazgos junto a sus contextos así como la escasa bibliografía de referencia desde el punto de vista de la arqueología constituyen un verdadero problema de partida, imposibilitando en gran medida una catalogación segura de las piezas. Por estos motivos se ha optado por clasificarlas bajo el criterio de “estilo”, lo que nos permite catalogar con orden la gran variedad formal de las pipas halladas, aunque no asignarles una adscripción geográfica concreta. La aportación del presente estudio radica en la diferenciación de diversos grupos, que por sus características técnicas y compositivas se han podido identificar como producciones locales, mostrando una diversidad de formas considerable. En primer lugar se han diferenciado las pipas llamadas de *escudellers*, puesto que las realizaban los alfareros especializados en elaborar vajilla fina de mesa. Se han distinguido tres grupos: las que presentan una cubierta estannífera decorada en azul, las policromas y las de superficie vidriada en verde. Las primeras están decoradas con guirnalas, mientras que las policromas presentan motivos vegetales y en un caso la representación de un personaje masculino con grandes bigotes. Las pipas vidriadas en verde constituyen el conjunto más numeroso, y se han podido establecer seis variantes a partir de los modelos decorativos: forma de bota con un talón prominente, casco de barco, cazoleta agallonada, con rosetas laterales, en forma de cabeza humana y motivos difusos. La segunda producción local diferenciada es la que hemos llamado *obra d'oller* y estaría realizada por el gremio de alfareros especializado en la fabricación de utensilios de cocina vidriados. Se trata de pipas vidriadas en color marrón con la pasta rojiza, típica de las producciones de obra común local, a diferencia de las anteriores, que eran de pasta amarillenta. Conforman las decoraciones cazoletas agallonadas, costillas, nervaduras y punteados y algunas tienen forma de cabeza humana. En los niveles fechados a partir del segundo cuarto del siglo XVIII se docu-

mentan pipas producidas en la costa catalana, con Palamós (Girona) como centro productor más importante.

Una característica remarcable es el talón apuntado rematado con una pequeña bola. Su decoración está formada por guirnalas y franjas y en algún ejemplar se encuentra el nombre del taller, siendo los más conocidos los de Juan Castella y Esteve Espinet. Estas producciones fueron consideradas durante mucho tiempo de época romana.

Al margen de las pipas de arcilla blanca o caolín procedentes de Holanda e Inglaterra, que fueron motivo de otro estudio ya publicado, se han hallado diversas pipas procedentes del Mediterráneo oriental, concretamente de la zona bajo dominación del Imperio Otomano. Por la gran variedad de formas y tipos hallados, la entrada de estas pipas no respondería a un tráfico organizado por partidas, como ocurría con las pipas de arcilla blanca, sino que tendría un acceso irregular, posiblemente vinculado al uso personal de la marinería o a la pacotilla de la misma. Se han documentado pipas de estilo griego, estilo balcánico y estilo turco, siendo en su mayoría de pasta negra, aunque también hay algunas de tonos ocre o amarillentos. Las de estilo griego están decoradas con costillas, elementos geométricos, puntos e impresiones de motivos estampillados. Entre las de estilo balcánico podemos diferenciar las pipas de cazoleta y embocadura en ángulo agudo (alguna decorada con elementos cruciformes o conchas marinas estampilladas), las pipas en forma de saquito o *sacklike* –uno de los grupos mejor representados–, que están decoradas con estrellas o espigas estampilladas, incisiones de motivos circulares y escarificaciones verticales, y la denominadas pipas facetadas o pseudodecagonales, que se caracterizan por tener la embocadura larga y la cazoleta facetada. Las pipas de estilo turco presentan una gran variedad formal, lo que nos lleva a diferenciar siete grupos con características comunes entre sí, como la presencia de quilla más o menos marcada y la cazoleta de pequeña capacidad, decorada con guirnalas, impresiones semicirculares enfrentadas, rombos a relieve, costillas, palmetas invertidas, etc. reali-

zadas a ruedecilla o estampadas. Cabe destacar un chibouk de arcilla roja pulida decorado con costillas, elaborado en Constantinopla en la segunda mitad del siglo XVIII y que fue imitado en Marsella por Bonnaud Fils en el siglo XIX.

También se presentan diversos ejemplares que por sus características merecían ser recogidos, pero que, bien por su morfología bien por la falta de otros ejemplares similares, no podemos adscribir a ningún grupo de los citados anteriormente. Destacan las pipas que están decoradas con un espolón en la base, o las que presentan una parrilla en el interior del hornillo, entre otras. Asimismo, se presentan los atacadores, una serie de objetos de metal o hueso que han aparecido en las excavaciones de Barcelona y que podrían vincularse al mundo del tabaco y las pipas. Se usaban para limpiar o vaciar el hornillo, o bien para apretar, mover o ahuecar el tabaco.

**ENGLISH TEXT
SUMMARY**

The archaeological interventions carried out in Barcelona in recent years have revealed the existence of a large number of clay pipes. The lack of publication of these discoveries along with their contexts and the scarce bibliography of reference from the point of view of archaeology are a real initial problem, largely making precise cataloguing of the pieces impossible. For these reasons, we have chosen to classify them following the criterion of “style”, which enables us to systematically catalogue the large formal variety of the pipes found, although without assigning them to a specific geographic origin. The contribution of the present study lies in the differentiation of several groups which, because of their technical and compositional characteristics, it has been possible to identify as locally manufactured, with a considerable diversity of shapes. Firstly, we have differentiated the *pipes d’escudeller*, given that they were made by potters specialised in manufacturing tableware. Three groups have been distinguished: those featuring a tin-glazed cover decorated in blue, the polychrome pipes, and those with a green glazed surface. The first are decorated with garlands, while the polychrome pipes feature vegetal motifs and, in one case, the depiction of a male character with a long moustache. Glazed green pipes are the most numerous, and it has been possible to establish six variants based on the decorative patterns: boot-like with a prominent heel, ship hull, bowl decorated with mouldings, side rosettes, in the shape of a human head, and blurred motifs. The second differentiated local production is called *obra d’oller* and would have been made by the guild of potters specialised in the manufacturing of glazed kitchenware. These are glazed brown pipes with reddish paste, typical of coarse work pieces, in contrast with the latter, which were of yellowish paste. The decorations are made up of bowls with mouldings, ribs and stippling and some have the shape of a human head. From the second quarter of the 18th century there is documented manufacturing of pipes on the Catalan coast, with Palamós (Girona) as the most important production centre. A remarkable characteristic is the pointed heel

that ends in a small ball. Their decoration consists of garlands and strips and some specimens bear the name of the workshop; the best-known were those of Juan Castella and Esteve Espinet. For a long time, these pieces were considered to be from the Roman period. Apart from white clay or kaolin pipes from Holland and England, which were the object of another previously published study, different pipes from the Eastern Mediterranean, specifically from the area under Ottoman Empire rule, have been discovered. Given the large variety of shapes and types found, the entry of these pipes would not be through shipping organised by consignments, as happened with white clay pipes, but they would instead have had irregular access, possibly linked to personal use by seamen or goods carried by seamen on freight-free ships. Pipes of Greek, Balkan and Turkish style have been documented, most of which are made of black paste, although there are also some of ochre or yellowish tones. Those of Greek style are decorated with ribs, geometric elements, dots and stamped motifs. Among those of Balkan style, we can distinguish the pipes featuring a bowl and an acutely-angled mouthpiece (some of them decorated with cruciform elements or stamped sea shells), the sack-like pipes – one of the best represented groups –, which are decorated with circular motifs and vertical scarification marks, and the so-called faceted or pseudo-decagonal pipes, which are characterised by having a long mouthpiece and a faceted bowl. Pipes of Turkish style feature a large formal variety, which leads us to differentiate seven groups with common characteristics, such as a fairly pronounced mouthpiece and small bowl, decorated with garlands, opposed semicircular printings, diamonds in relief, inverted palm tree leaves, and so on, all incised or engraved. Notable among them is a red polished clay chibouk decorated with ribs, made in Constantinople in the second half of the 18th century and which was imitated in Marseilles by Bonnaud Fils in the 19th century. The study also introduces some specimens worth including but, either because of their morphology or lack

of similar specimens, we cannot contextualise them within any previously mentioned group. The pipes decorated with a stem on the foot and those which have a grill inside the bowl stand out. Moreover, there is a section on tampers, a series of metal or bone objects that have appeared in the Barcelona excavations and which could be linked to tobacco and pipes. They were used to clean and empty the bowl or to crush, move or hollow the tobacco.

TEXTES EN FRANÇAIS
RÉSUMÉ

**LES PIPES EN CÉRAMIQUE
NON-KAOLINIQUE TROUVÉES
À BARCELONE : PRODUCTION
ET COMMERCE DU XVIIe AU XIXe
SIÈCLES**

Julia Beltrán de Heredia Bercero
Núria Miró i Alaix
Mikel Soberón Rodríguez

On trouve des argiles quaternaires dans toute la plaine de Barcelone depuis les collines de Collserola jusqu'à la frange du littoral, y compris les deltas des rivières Llobregat et Besòs.

En outre, quelques inclusions, en particulier des fragments de concrétions de calcédoine et de grands feldspaths avec des excroissances authigéniques, sont très probablement en étroite relation avec certains composants des séries sédimentaires miocéniques de l'horst de Montjuïc. Dans le cas de la rue Hospital, les céramistes auraient utilisé des argiles principalement calcaires pour l'élaboration des pâtes. En outre, les caractéristiques des inclusions et le bon état d'oxydation correspondent à l'utilisation de ces céramiques en tant que vaisselle de table.

Cependant, il est intéressant de rappeler que dans l'étude du four de la rue Hospital on a trouvé des céramiques qui ne correspondaient pas à la production propre à cet atelier. Pour deux de ces pièces, on a constaté qu'elles présentaient des caractéristiques chimiques et pétrographiques similaires à celles observées dans cette étude pour les pièces de la rue Carders. Ces similitudes, au lieu de permettre de les assigner à la production de l'atelier, permettent de supposer qu'il exista d'autres productions qui exploitaient des matériaux semblables à ceux employés dans l'atelier de la rue Carders. Ainsi, de même que l'atelier de la rue Hospital permettait de supposer l'existence d'une zone de production dans ses alentours qui exploitait des matériaux semblables, l'atelier de Carders aurait pu se trouver dans une deuxième zone de production de céramique où différents ateliers pourraient aussi exploiter les mêmes matières premières.

En tout cas, de nos jours, la fabrication de céramique dans la Barcelone du XIIIe siècle semble définir l'existence de deux zones de production aux deux extrémités de la ville, aux alentours de ce qui avait été la Via Augusta, l'une des voies les plus importantes dans l'articulation de la communication dans la plaine de Barcelone. Du côté sud, dans la zone de l'atelier de la rue Hospital. Du côté nord, dans la zone de la rue Carders.

Les interventions archéologiques réalisées à Barcelone au cours de ces dernières années ont permis de découvrir l'existence d'une grande quantité de pipes en céramique. Le fait de ne pas avoir publié ces découvertes et leur contexte ainsi que le peu de biographie de référence du point de vue de l'archéologie constituent un véritable problème de départ, ce qui rend impossible dans une grande mesure un catalogue sûr des pièces. C'est pourquoi nous avons décidé de les classer sous le critère de « style », ce qui permet de cataloguer par ordre la grande variété de pipes trouvées bien que nous ne puissions pas leur donner une attribution géographique concrète.

La contribution de cette étude réside dans la différenciation de plusieurs groupes que l'on a pu identifier, de par leurs caractéristiques techniques et de composition, comme étant des productions locales montrant une diversité de formes considérable. En premier lieu, on a différencié les pipes dites de *vaisseliers*, car c'étaient les potiers spécialisés dans la vaisselle fine de table qui les réalisaient. On a distingué trois groupes : les pipes qui présentent une couche stannifère décorée en bleu, les pipes polychromes et celles à surface vitrifiée en vert. Les premières sont décorées de guirlandes, tandis que les pipes polychromes présentent des motifs végétaux et, dans un cas, la représentation d'un personnage masculin à grandes moustaches.

Les pipes vitrifiées en vert composent un ensemble plus abondant. On a pu établir six variantes à partir des modèles décoratifs : en forme de botte avec un talon proéminent, une coque de bateau, un fourneau à godrons, avec des rosettes latérales, en forme de tête humaine et des motifs divers. La deuxième production locale est celle appelée *travail de potier*, elle aurait été réalisée par des potiers spécialisés dans la fabrication d'ustensiles de cuisine vitrifiés. Il s'agit de pipes vitrifiées de couleur marron avec une pâte rougeâtre, typique des productions de travail courant local, contrairement aux précédentes qui étaient fabriquées en pâte jaunâtre. Les décorations sont des fourneaux à godrons, côtes, nervures et pointillés,

certaines ont des formes de tête humaine.

Aux niveaux datés du deuxième quart du XVIIIe siècle, on documente des pipes produites sur la côte catalane, Palamòs (Girona) en étant le centre producteur le plus important. L'une de ses caractéristiques remarquable en est le talon pointu terminé par une petite boule. La décoration est faite de guirlandes et de franges et, sur certains exemplaires on trouve le nom de l'atelier, parmi les plus connus il y a ceux de Juan Castella et d'Esteve Espinet. On considéra très longtemps ces productions comme étant d'époque romaine.

À côté des pipes en argile blanche ou kaolin qui venaient des Pays-Bas et d'Angleterre et qui ont été le sujet d'une autre étude déjà publiée, on a trouvé plusieurs pipes provenant de la Méditerranée orientale, plus précisément de la zone sous la domination de l'Empire ottoman. La grande variété de formes et de types trouvés permet de penser que l'entrée de ces pipes ne répondrait pas à un trafic organisé par lots comme c'était le cas avec les pipes en argile blanche, mais qu'elles seraient entrées de manière irrégulière, probablement en raison de l'utilisation personnelle de la marine ou à sa pacotille. On a trouvé des pipes de style grec, de style balkanique et de style turc, pour la plupart à pâte noire, bien que certaines soient dans les tons ocres ou jaunissants. Celles de style grec sont décorées de côtes, d'éléments géométriques, de points et d'impressions de motifs estampillés. Parmi celles de style balkanique, nous trouvons les pipes à fourneau et bec à angle aigu (certaines décorées d'éléments cruciformes ou de coquillages marins estampillés), les pipes en forme de sachet ou *sacklike* – l'un des groupes les mieux représentés – qui sont décorées d'étoiles ou d'épis estampillés, d'incisions de motifs circulaires et de scarifications verticales, et celles appelées pipes à facettes ou pseudo décagonales dont la caractéristique est de posséder un bec large et le fourneau à facettes. Les pipes de style turc présentent une grande variété de formes, ce qui nous conduit à différencier sept groupes à caractéristiques communes telles que la présence de quille

plus ou moins marquée et de fourneau à petite capacité, décorées de guirlandes, d'impressions semi-circulaires face à face, de losanges en relief, de côtes, de petites palmes en quinconce, etc. réalisées avec des ciselures ou imprimées. Il faut signaler un chibouk en argile rouge polie décoré de côtes, fabriqué à Constantinople au cours de la deuxième moitié du XVIIIe siècle et que Bonnaud Fils imita, à Marseille, au XIXe siècle.

On trouve aussi différents exemplaires qui, par leurs caractéristiques, méritaient d'être répertoriés mais que, soit à cause de leur morphologie, soit à cause de l'absence d'autres objets similaires, nous ne pouvons inscrire dans aucun des groupes déjà cités. On remarquera, entre autres, les pipes qui sont décorées d'un ergot à la base ou celles qui ont un grill à l'intérieur du fourneau.

Il y a aussi les bourre-pipes, une série d'objets en métal ou en os qui sont apparues dans les fouilles de Barcelone et que l'on pourrait rattacher au monde du tabac et des pipes. On les utilisait pour nettoyer ou vider le fourneau ou bien pour tasser, remuer ou aérer le tabac.